

Makrell og pjoletter

Like før den første verdenskrig brøt ut ble det gjennomført fire forbruksundersøkelser i Norge. De omfattet arbeidere, storbønder og småbønder, funksjonærer og embetsmenn. Materialet viser at arbeiderne, småbøndene og de laveste funksjonærene hadde ganske like levevilkår mellom 1910 og 1914.

Det har funnet sted mer eller mindre systematisk gjennomførte forbruksundersøkelser¹ i Norge fra 1870-80-åra og til i dag. Hovedinteressen i hele perioden har vært å kartlegge vanlige husholdningers forbruk. Tidligere var det forbruket til de høyeste og laveste sjiktene i samfunnet det ble registrert detaljerte kunnskaper om.² Forbruksstatistikkens historie kan deles i tre faser. I første fase, fra 1870-80 til 1906, skulle undersøkelsene belyse sosiale og geografiske virkninger av å gå over fra indirekte til direkte skattlegging. Den andre fasen strakk seg fra 1906 til 1918, og nå stod ulikheter i forbruk mellom samfunnsklasser og svingningene i forbruket fra et tidspunkt til et annet i fokus. Det ble aktualisert av den sterke prisoppgangen før 1914. Men den første verdenskrig og dyrtida med hamstring, rasjonalisering, vareknapphet, svartebørs og prisstigning, forsterket

¹ Med en forbruksundersøkelse menes en undersøkelse hvor husholdningen er telleenhet, og hvor bruken av alle eller et utvalg varer og tjenester skal registreres av husholdningen i et tidsrom med verdi- og/eller mengdetall.

² «Det er dog fra de laveste og fra de høieste lag i samfundet, der er bevaret mest viden om datidens måltider. Fra de laveste, fordi fattighuse havde udførlige spisereglementer tilpasset efter den knebne økonomi, og fra de høieste, fordi der var hofreglementer og køkkenskrivere, som førte regnskab over de store husholdningers indkøb og forråd.» Lilli Friis, «Æde og drikke», i Axel Steenberg (red.), *Dagligliv i Danmark. 1620-1720*, København 1969, s. 403. De samme instanser er kilder for priser. Det viser seg blant annet i det ikke ubetydelige prishistoriske materialet som fins i Nicolai Ryggs etterlatte papirer (Universitetsbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen, Ms.fol. 3661:I.3-5). Her har Rygg innehentet oppgaver fra Botsfengslets kjøkken som hadde opplysninger om priser og beregninger av kostøre fra det ble åpnet i 1852. Det kan selvfølgelig ikke anses som annet enn en styrke at forbruksundersøkelsene først og fremst har tatt sikte på å gi opplysninger om brede sosial lag. Likevel kan dette ha ført til lavt kunnskapsnivå om grupper som i og for seg er marginale, men ikke desto mindre viktige, fordi en kartlegging av f.eks. deres forbruk og livsstil er en kartlegging av sosiale grenser for hvor høyt eller lavt en husholdnings forbruk i en epoke tillates å være. Beskrivelser og analyser av tallmessig sett marginale grupper har vist seg viktige, fordi f.eks. deres forbruk og livsstil knyttet til forbruket kan være normgivende for samfunnet som helhet. Se f.eks. Thorstein B. Veblen, *Den arbeidsfrie klasse*, Oslo 1976, eller Vance Packard, *Status søkerne*, Oslo 1966.

behovet for nye undersøkelser av levevilkårene til vanlig folk. Den tredje fasen, fra 1918 til i dag, har knyttet forbruksundersøkelsene til utarbeidelsen av levekostnads- og konsumprisindeks. Fasene har delvis glidd over i hverandre, blant annet kan regnskapene som 12 arbeiderhusholdninger førte i 1906-07³ regnes både til den første og den andre fasen. På samme måte tilhører den store husholdningsundersøkelsen Kristiania kommunes statistiske kontor gjennomførte i 1912/13 både fase to og tre, fordi den seinere ble brukt som grunnlag for å utarbeide den første levekostnadsindeksen i Norge. Felles for alle tre fasene er at de har frambrakt et rikt empirisk materiale med andre anvendelsesområder enn dem undersøkelsene opprinnelig skulle dekke.

Gjennom hele perioden er det utgiftene til forbruket i en vanlig husholdning, som regel en arbeiderhusholdning, som har vært av størst interesse. Det henger sammen med at industriarbeiderlønnens størrelse har vært en helt sentral samfunnsøkonomisk størrelse. Etter etableringen av levekostnads- og konsumprisindeksen, som blant annet konstrueres ved hjelp av forbruksundersøkelsene, har disse utgjort et viktig element i lønnsforhandlingene mellom partene i arbeidslivet. Kravene til tallenes pålitelighet og kvalitet, men framfor alt til nøytralitet, har derfor vært stor.

Et aspekt ved de første forbruksundersøkelsene er at de representerer en form for empirisk sosialforskning før samfunnsforskningen var etablert som fag ved universitetet i Kristiania. De fleste som gjennomførte undersøkelsene var jurister, noen av dem hadde i tillegg eksamen i statsøkonomi.

Fire undersøkelser fra 1911 til 1914

Med det forholdsvis rikholdige, men spredte materialet fra de tidligste forbruksundersøkelsene, viste det seg å være mulig å antyde hvordan forbruket i en vanlig husholdning hadde endret seg fra 1870 til 1906. Fra 1906 til 1914 gir de forholdsvis mange undersøkelser detaljerte opplysninger om utgiftene til forbruket for de største samfunnsklassene. De gir bedre muligheter enn tidligere til å vise hvordan forbruksutgiftene, og levevilkårene, endret seg.

To tidligere artikler⁴ har hovedsakelig tatt for seg forbruksundersøkelsenes første fase, altså da de skulle belyse skattepolitiske forhold. Her skal den første halvdel av den andre fasen behandles, perioden fra 1906 til utbruddet av den første verdenskrig, da det ble gjennomført fire forbruksundersøkelser. Den første var «Et gaardbrukerbudget. Bidrag til belysning av bondestandens livsvilkaar sammenlignet med arbeiderklassens». Undersøkelsen omfattet forbruksutgifter fra 1. september 1911 til 31. august 1912. Regnskapet ble analysert av sekretær

³ Publisert i NOS V.104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde, Kristiania 1909, omtalt i Samfunnsspeilet 3/96, s. 35ff.

⁴ Samfunnsspeilet, 2/96 (s.40-51) og 3/96 (s. 27-44). I Sociale Meddelelser, 1920, 1. del s. 221-234 gav Julie Bacher i «Om husholdningsstatistikk» en oversikt over forbruksundersøkelser fra Sir William Petty, som en selvfølgelig del av sin «politiske aritmetik», konstruerte han et husholdningsbudsjett i det 17. århundret, til Ernst Engels moderne undersøkelser.

Tabell 1. Forbruksundersøkelser¹ mellom 1906-august 1914

Antall husholdninger	Regnskapsperiode	Publisert	Gjennomført av	Gruppe
1	1/10 1911 - 31/8 1912	1915	Einar Storsteen	Gårdbrukere
19	1/1 1912 - 31/12 1912	1915	Rygg/Byrået	Handelsfunksjonærer
171	1/9 1912 - 31/8 1913	1915 ²	Kristiania kommune	Arbeidere og lavere funksjonærer
16	1/4 1913 - 30/3 1914	1917	Haakon Five/Byrået	Gårdbrukere

¹ Driftsregnskapene til Haakon Five fra 1911 og 1912 er ikke regnet med, fordi de først og fremst skulle dekke næringsvirksomheten til gårdbrukeren. Det vil ikke i dag være mulig å redusere disse driftsregnskapene til egentlige husholdningsregnskaper, for å klare det den gang var det også nødvendig å få «utlaant (...) det materiale konsulent Five har innsamlet for sine undersøkelser.» Se NOS VI 104 s. 91.

² I publikasjonen er det angitt at spesialundersøkelsen kom i 1915, av litteraturen framkommer det imidlertid at trykkinngen ble forsinket av streik så den først forelå i februar 1916.

Einar Storsteen i Sosialdepartementet, og publisert i 1915 som en avhandling på 106 sider i Statsøkonomisk tidsskrift. Den andre undersøkelsen var «Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v.» i serien «Norges offisielle statistikk. VI.44» i 1915. Direktør Nicolai Rygg i Det Statistiske Centralbyråa studerte regnskapene til 19 funksjonærhusholdninger som hadde ført husholdningsbøker i kalenderåret 1912. Dette arbeidet gjorde Rygg med økonomisk støtte fra «Stiftelsen til Statsminister Fredrik Stangs Minde» mens han var professor i statsøkonomi og statistikk, det var altså Ryggs prosjekt selv om det ble publisert av Det Statistiske Centralbyråa etter at Rygg ble direktør i 1913. Kristiania kommunes statistiske kontor lyktes å innhente 171 husholdningsregnskaper for perioden 1. september 1912 til 31. august 1913 for «endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar». Einar Normann analyserte statistikken som ble publisert som «Specialundersøkelser. IV» Av Kristiania kommunes statistiske kontor. «Norges offisielle statistikk. VI.104. Jordbruk og Fædrift 1911-1915», utarbeidet av sekretær S. Skappel, har et «Anhang 2. Husholdningsregnskap for gaardbrukere» og var «for en væsentlig del (...) forestaat av sekretær A. Skøien». Regnskapene til gårdbrukerne gjaldt for tidsrommet 1. april 1913 til 30. mars 1914, og omfatter 16 husholdninger. Det statistiske underlagsmaterialet var imidlertid innhentet av Haakon Five i Det kgl. selskap for Norges vel.

Det er for det første ganske bemerkelsesverdig at etter Nicolai Ryggs 12 arbeiderbudsjetter som ble publisert i 1909, men innsamlet i 1906/07, skjedde det lite på dette området i mange år. Men plutselig ble en rekke undersøkelser gjennomført på omtrent samme tid. En annen merkverdighet er at resultatene fra samtlige undersøkelser ble publisert etter utbruddet av den første verdenskrig. Med de store prisendringene krigen medførte, ble undersøkelsene raskt av mindre interesse som en gyldig beskrivelse av livsvilkårene til de grupper undersøkelsene omfattet. Det kan være en tilfældighet at alle undersøkelsene ble gjennomført nesten på samme tid, men den markerte prisstigningen etter 1907 spilte nok inn.

Sild og diamantbudding

I 1942 utgav Oslo kommunale statistiske kontor publikasjonen "Indeksproblemer m.v. En materialsamling". Her ble det bl.a. beregnet indekstall tilbake fra 1890 (1914=100) for leveomkostninger i Oslo for en arbeiderfamilie på fire personer i en leilighet med to rom og kjøkken, med en inntekt i 1914 på 1 605,48 kroner. For familien steg indekstallet fra 84 i 1907 til 94 i 1912. Fra 1890 til 1906 hadde indekstallet svingt rundt 80. Se tabellverk s. IX, Tabell 6. Publikasjonen inneholder ikke bare en elementær innføring i indeksteori, men et stort prishistorisk materiale i til-legg til uvanlige, men desto mer berettigede, reflekterende avsnitt som f.eks. "[b]erettiget og uberettiget kritikk" av indekstall. Den tar blant annet opp "teoretiske forbruksbudsjetter" og "minimumsbudsjetter" (se s. 33), og gjengir i den forbindelse følgende "billige og nærende" middager for en arbeiderfamilie med to voksne og tre barn, hentet fra "Kogebok for folkeskolen og hjemmet" av Dorothea Christensen og Helga Helgesen fra 1891. Middagsmenyen for et helt år kom på 181,80 kroner, og gjennomsnittsprisen per middag per person var 9,9 øre. Av menyforslaget framgår det at 120 middager, det vil si hver tredje, var basert på sild.

Arne Garborg skrev et år før *Kogebok for folkeskolen og hjemmet* kom ut, i 1890, om Hanna Winsnes' kokebok i *Samtiden*. Han skrev bl.a. "Man oplever slagtedage med deres festlige travlhed; man er med på brygning og bagning, syltning og stegning, skurning og vask. Man er med i fjøset og ser på kjørene, som fodres og melkes, kalvene, som blir syge og får medicin, grisene, som gjødes, budeien, som er alle disse dyrs hyggelige forsyn og mor; man studerer livet i hønssegården og interesserer sig for, hvem af hønsene der verper bedst, eller hvad man skal give gjæssene at spise. Leilighedsvis ser man indom i drengstuen, hvor folkene æder grøt og sild uden at misunde herskabet hverken laksen eller oksestegen.

Det laves nemlig godt inde hos herskabet. Der vades i eg, sukker og smør; lader og kjeldere ere fulde; man tager...tager...tager ...og plages ikke af spørgsmålet om, hvor man skal tage det fra. Thi verden er i orden. (...) - Her skal de se en pudding: "Den ene forpart av en

Anvisning for arbeiderfamilier i smaa kaar til billige og nærende middagsmaaltider."

Antall mid-dager	Middag	Pris pr. mid-dag	I alt
25	Utvannet og stekt sild med poteter og melkevelling	0,30	7,50
52	Innmat med suppe og poteter	0,35	18,50
40	Spekesild med poteter og øllebrød	0,35	14,00
20	Fersk sild og sildesuppe	0,35	7,00
10	Sildegryn og pannekaker	0,35	3,50
25	Sildekaker og havregrynsvelling	0,39	9,75
20	Havregrøt og blodpannekake	0,42	8,50
15	Potetsuppe og plukkfisk	0,56	8,40
15	Seisuppe og seikaker	0,56	8,40
20	Stekt lever og risengrynsvelling	0,58	11,60
20	Ertesuppe og lutefisk	0,65	13,00
15	Bønnesuppe og flesk	0,67	10,05
15	Lapskaus og saftsuppe	0,75	12,00
15	Risgrøt og stekt flesk	0,80	17,60
20	Ferskt kjøtt og kålsuppe	0,80	17,60
	Salt grynsuppe med amerikansk kjøtt og potetstappe	0,82	8,20
10	Kjøttkaker og grønnsaksuppe	1,20	12,00
18	Restemat		

Kilde: Dorothea Christensen, Helga Helgesen, *Kogebok for folkeskolen og hjemmet*, Kristiania 1891. Her sitert etter *Indeksproblemer M.V. En materialsamling*, Utgitt av Oslo Kommunale Statistiske kontor. Oslo 1942. s. 33.

spædkalv koges uden salt, til den bliver en stiv gelé...Til 1 pund af denne gelé tages saft af 3 citroner og 1 pund raffinade; heri skal røres 1 time. Når geléen begynder at stivne røres enten bringebær-syltetøi eller andet slags syltetøi i, hvorpå den heldes i vaser og spises kold." Den heder diamantbudding; det tror jeg sgu gjerne. (...)

Så kommer saucerne; der er smør og fløde, fløde og smør. Deri kommer sukker, eddike, rødvin; kapers, surt og sødt, syltede østers; hakkede ansjoser, muskatblomme, kajenne, peberrod...intet raffinement, men heller ingen humbug; vi kan spise så trygt og godt, som sad vi under Abrahms telt i Mamre lund og åd tykmelk sammen med Vorherre." (Arne Garborg, *Artikler og essay I*, Oslo 1980. s. 410-412.)

Det ble flere ansatte i industri og bergverk, forretningsvirksomhet og samferdsel, altså stadig flere personer som mottok lønn. Like viktig som at antall lønsmottakere økte, var at arbeiderne tok til å organisere seg og forlange kollektive lønnsavtaler. Det ble da også opprettet en ekstra stilling i Byrådet på initiativ fra Arbeidernes faglige Landsorganisasjonen og Norsk Arbeidsgiverforening i 1910.⁵ Stillingen var øremerket utarbeidelse av en leveomkostningsindeks som nettopp skulle danne bakgrunnsmateriale for lønnsforhandlingene mellom arbeidere og arbeidsgivere.

Hvorfor førte ikke større behov og ressurser til at Byrådet gjennomførte store forbruksundersøkelser og utarbeidet en indeks? Fram til 1906 hadde Byrådet vært alene om å gjennomføre husholdningsundersøkelser, men fra 1907 til utbruddet av den første verdenskrig var det andre, og først og fremst Kristiania kommunes statistiske kontor, som gikk foran og gjennomførte den første forbruksundersøkelsen i stort omfang. Det kan ha spilt en rolle at husholdningsundersøkelsene var en del av sosialstatistikken, som ble overført til Departementet for sosiale saker da det ble opprettet i 1913. Men også i Sverige var det Stockholm stads statistiska kontor som gjennomførte en forbruksundersøkelse for 92 husholdninger i 1907, mens staten ved Socialstyrelsen først undersøkte «Levnadskostnaderna i Sverige» i 1913-1914.⁶ Dette kan tyde på at det ble oppfattet som en oppgave først og fremst for myndighetene i de store byene å undersøke befolkningens levevilkår, rett og slett fordi det var her arbeiderklassen, som de første undersøkelsene tok sikte på å undersøke, var tallrik og i sterkest vekst. I Norge ble det utført 186 000 årsverk i industrien i 1914, og av disse hele 36 000 i Kristiania. Smaalenene var det nest største amtet med 18 000 utførte årsverk.⁷ Det var bare Kristiania som med sine 1 600 hektar, og noen få andre områder som hadde en kon-sentrert, urban arbeiderbefolkning. I hovedstaden var 40 prosent av den mannlige og vel 16 prosent av den kvinnelige befolkningen over 15 år ansatt i industrien.⁸

Et gaardbrukerbudget

Einar Storsteen begrunnet innhenting og analysen av et «gaardbrukerbudget» slik: «Den økonomiske litteratur har gjennom lange tider kun i meget ringe utstrækning beskæftiget sig med den saakaldte middelstand. Naar den hithørende litteraturs forfattere ikke gjorde teoretiske spekulationer eller fremstillinger av selve den økonomiske virksomhet i sin helhet eller i dens enkelte forskjellige grene til gjenstand for sit arbeide, men valgte at undersøke en enkelt stand

⁵ Se Samfunnsspeilet, 2/96, note 31, s. 49f.

⁶ Sveriges officiella statistik, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, kom i tre deler på til sammen ti bind fra 1917 til 1920. Undersøkelsen omfattet 908 husholdninger. Bakgrunnen for undersøkelsen er gjort rede for i «Sociala Meddelanden. Utgifna af K. Kommerskollegii. Afdeling för arbetsstatistik. 1912. Förberedande planläggning och kostnadsberäkning för en allmän budgetsundersökning i Sverige» s. 916-949. Denne utredningen ble benyttet i planleggingen av undersøkelsen til Kristiania kommunes statistiske kontor.

⁷ NOS.VI.87. Industristatistikk for aaret 1914, Utgit av Riksforsikringsanstalten, Kristiania 1916, Tabell 5, s. 12*.

⁸ Etter folketellingen i 1910, her fra tabell 56 i Statistisk aarbok for Kristiania by. Utgit av kommunens statistiske kontor. Syvogtyvende aargang. 1912. Kristiania 1914. s. 62.

inden befolkningen og dennes stilling og livsvilkaar, saa har det vesentlig været arbeiderklassen, der fanget interessen, hvad der naturlig skyldtes den iøinefaldende økonomiske elendighet, hvorunder denne klasse har lidt, og ønsket om at bidrage noget til en bedring i denne tingenes tilstand.»⁹ Dette hadde, hevdet Storsteen videre, beklagelige konsekvenser: «I teori som i praksis sees nemlig kun altfor ofte den opfatning at ha været avgjørende, at der paa samfundsstigen kun er ett skille, der blir at tillegge væsentlig betydning, skillet mellom paa den ene side arbeiderklassen og paa den anden side de øvrige samfundslag. Og følgen av denne opfatning har da været tilbøieligheten til væsentlig kun paa den nedre side av denne grænse at la staten træde beskyttende eller støttende til, mens de paa den øvrige side staaende samfundslag forutsættes baade at ha evne og forpligtelse til at gaa sammen om byrdene derved» (s. 2). Storsteen ville altså med sitt «gaardbrukerbudget» vise at det i «middelstanden» «muligens (...) kan paavises grupper, der i økonomisk henseende neppe er synderlig bedre situert end i hvert fald de noget bedre stillede blandt arbeiderne» (s. 2). At det kunne forholde seg slik «synes at fremgaa derav», hevdet Storsteen, at spørsmålet «leilighetsvis kan sees berørt i dagspressen, likesom det ikke er usedvanlig mand og mand imellem at høre den paastand anført, at enkelte middelstandsgruppers kaar, saa langt fra at være gunstigere end arbeiderklassens, tvertimot i mange henseender er slettere» (s. 2). Hvordan det i «virkeligheten forholder sig hermed», lot seg imidlertid først bringe på det rene, mente Storsteen, etter at det var innsamlet «et nogenlunde fyldig materiale av husholdningregnskaper fra de forskjellige samfundslag» (s. 2). For det første ønsket Storsteen å belyse middelstandens økonomiske levevilkår, og valgte «gaardbrukerlassen» fordi den utgjorde en «betragselig del av middelstanden» (s. 3), og for det andre ønsket han å sammenlikne middelstandens levevilkår med de 12 arbeiderbudsjettene Rygg hadde publisert i 1909.

Einar Storsteen fikk bare én gårdbrukerfamilie til å føre regnskap.¹⁰ Den var fra Vestlandet og skulle danne et «billede en miniature» (s. 3) av livet på et gårdsbruk i «de indre dele av de vestlandske fjorddistrikter, hvor man hovedsagelig kun har gaarden at leve av, uten at man som ute i kystdistrikterne kan forøke sine inntægter ved fiskeri» (s. 4). Gården lå i «Nordre Sundmør» og hadde en «skyld på 4,45 mark», besetning på en hest (med fyll), 7-8 kyr,

⁹ Einar Storsteen, «Et gaardbrukerbudget. Bidrag til belysning av bondestandens livsvilkaar sammenlignet med arbeiderklassens». Statsøkonomisk tidsskrift. 1915 s. 1f.

¹⁰ Storsteen forsøkte å få flere gårdbrukerfamilier til å føre regnskap, men fikk bare én til å gjøre det. Grunnen til det var, ifølge Storsteen, at den «taalmødighet og omtanke» som skulle til var vanskelig å finne, dessuten var den «interesse for saken» som var nødvendig for å ta på seg å føre regnskap et helt år, «kun tilstede hos de færreste». Det var også «hos bønder», etter Storsteens oppfatning, en «ikke ualmindelig frygt for, at regnskapet kunde komme ligningsmyndighetene for øie» (s. 4), og alt dette gjorde det «forklarlig» at det bare hadde vært mulig å legge fram «ett budget». Storsteen mente at alle disse forholdene gjorde det enklere å få byhusholdninger til å føre regnskap. Det kan tenkes at det var riktig, men for å drive fornuftig måtte gårdbrukere føre regnskap, og Haakon Fives veiledningshefter i føring av driftsregnskap og innsamling av driftsregnskap siden 1911 utgjorde et moment som trakk i motsatt retning. For arbeiderhusholdningene i byen fantes det ikke noe tilsvarende, men i velstående familier med husholderske var det vanlig at hun førte regnskap, men det var nok først og fremst som en kontroll av pengebruken.

2 kalver, 12 sauer og 2 griser. «Den dyrkede jords utstrækning var ca. 16 maal, hvorav ca. 9 maal anvendtes til aker, (halvdelen byg og halvdelen havre) og ca. 1 1/4 maal til poteter, medens den kunstige eng utgjorde ca. 6 maal» (s. 4). Gården hadde 50 mål eng og 200 mål skog, det hvilte ikke pantegjeld på den og samlet forsikringssum var 14 350 kroner.

Gården utgjorde, ifølge Storsteen, «i utpræget grad en selvforbrukshusholdning» (s. 5), det vil si at det man trengte av råvarer ble produsert på gården, men disse ble i tillegg bearbeidet videre «dels ved husets egne folks virksomhet og dels ved hjelp av leiede haandverkere.» Det var derfor «liten kontantomsætning» (s. 6) i en sånn husholdning og pengene som trengtes til varer som måtte kjøpes, ble skaffet ved salg av varer fra gården, men i hovedsak av skogen.¹¹

Gårdbrukerfamilien bestod av «mand, hustru, 1 søn 11 aar gml. og 1 datter 7 aar gml. samt tjenestegut i 15-aarsalderen og voksen pike. Dessuten hører som vanlig paa landet med til husstanden et par kaarfolk» (s. 6). Kårfolkene hadde kost og losji, men holdt seg selv med klær og skotøy, og kjøpte kaffe og sukker.

En ikke ubetydelig del av artikkelen til Storsteen gikk naturlig nok med til å gjøre gårdens driftsregnskap om til et husholdningsbudsjett. Det medførte at produktene som ble produsert og brukt på gården, i driften eller av husholdningen, måtte gis en pris. Gårdens totale driftsinntekter måtte reduseres til et nettotall som kunne sammenliknes med arbeiderhusholdningenes inntekt. Det ble gjort ved å trekke fra de utgiftene som hadde «medgaat til gaardens drift» (s. 7). Storsteen brukte prisen som gjaldt «i vedkommende bygd» (s. 8) for å beregne verdien. Dette var ikke så enkelt som det kan lyde, bl.a. solgte gårdbrukeren da prisene var best, slik fikk han 1,83 kroner per kilo for smøret sitt, mens gjennomsnittsprisen for bygda var 1,70 kroner per kilo. Det var heller ingen enkel sak å anslå verdien av kosten til den midlertidige arbeidshjelp (andel i seterjente, rakstedeie, snekker, skurhjelp, slåttemann, treskehjelp) og den faste arbeidshjelpen (tjenestegutt og tjenestepike) som også skulle trekkes fra. Storsteen kom fram til at gårdens bruttoinntekt på 2 407,99 kroner måtte reduseres med driftsutgifter som han hadde beregnet til 1 225,00 kroner, slik at nettoinntekten til gårdbrukeren ble 1 182,99 kroner. Storsteen mente imidlertid at også verdien av kosten til kårfolkene på 146,74¹² kroner måtte trekkes fra slik at gårdbrukerhusholdningen satt igjen med 1 036 kroner, ifølge Storsteen «et ikke meget imponerende beløp» (s. 15).

¹¹ «Den familie, fra hvilken nærværende regnskap skriver sig, befinder sig imidlertid forsaavidt bedre stillet, som der til gaarden ligger skog, der kan benyttes og virkelig ogsaa tjener som regulator for indtægten». (s. 10).

¹² For å komme fram til dette beløpet har Storsteen bygd på «Nährwerttafel» utarbeidet av König, samt på Bischoff, «Ernährung und Nahrungsmittel», Leipzig 1910, hvor «ældre i ro værende menneskers næringsbehov» bestemmes «til en kalorimængde, der er noget over halvparten av en middels strengt arbeidende mands. Henset til, at kaarfolkene, efter hvad der er oplyst, undertiden selv kjøpte sig noget kaffe, sukker etc., antas det derfor at træffe nogenlunde det rette, naar hver af disse som i teksten sættes lik 1/2 enhet.» (s. 15).

Tabell 2. Priser på matvarer. Sundmøre og Kristiania. 1. september 1911- 31. august 1912

Varetype	Mengde	Pris Sundmøre kr	Pris Kristiania kr
I alt.....		578,30	977,45
Flesk og svinekjøtt	79 kg	64,73	97,17
Salt fårekjøtt	55 kg	32,50	48,40
Ferskt fårekjøtt	5 kg	2,80	5,55
Ferskt kalvekjøtt	46 kg	20,05	33,12
Kaniner	5,5 kg	3,20	5,83
Kukjøtt	40 kg	24,00	40,40
Salt torsk	144 kg	16,04	61,92
Rugmel	707 kg	128,83	144,93
Byggmel	461,7 kg	73,87	101,57
Havremel	408 kg	57,12	142,80
Nysilt melk	370 l	33,83	68,45
Skummet melk	1340 l	26,80	96,48
Smør	17,95 kg	30,53	39,31
Poteter	16 hl	64,00	91,52

Kilde: Einar Storsteen: Et gaardbrukerbudget, *Statsøkonomisk tidsskrift*, 1915 s.19

Storsteen beregnet de samlede «ernæringsutgifter» (s. 18) for husholdningen til 425,56 kroner eller «40 prosent av nettoindtægten», og han henviste til «Engels lov»: «Jo mindre indtægten er, desto større prosent av denne vil medgå til utgifter av denne art» (s. 18). Storsteen var opptatt av de ulike lovmessigheter som var påvist i den utenlandske, og spesielt i den tyske litteraturen som analyserte husholdningsbudsjetter. Han kunne imidlertid ikke slutte seg til «den Gerloffske (...) sats» (s. 22) som hevdet at sukkeret var en «gradmaaler for et folks eller en folkeklases materielle velbefindende» (s. 22). Det lave sukkerkonsumet blant «landbefolkningen», i forhold til arbeiderklassen i byene som hadde et sukkerforbruk som nærmet seg «de høiere klassers forbruk», skulle etter Gerloff bety at landbefolkningen «befandt sig paa et lavere nivåa i økonomisk henseende end arbeiderklassen» (s. 22). Gerloffs tese brøt ikke bare helt med den argumentasjon som ble brukt i 1880- og 1890-åra av forkjemperne for å fjerne tollene på kaffe og sukker og gå over til direkte beskatning, men også med en del av de funn Boye Strøm gjorde i 1888.¹³ En tredje lovmessighet Storsteen viste til var Schwabes lov: «Jo fattigere en er, desto større er den sum, som man i forhold til sin indtægt maa gi ut til husleie» (s. 72). Schiffs «lov», som hevdet at utgiftene til klær øker med inntekt, ble det imidlertid ikke vist til. For å vise prisforskjellene mellom by og land beregnet Storsteen hva gårdbrukerhusholdningens forbruk av en del viktige matvarer ville ha kostet hvis maten hadde vært kjøpt i bygda og hva den samme maten ville ha kostet i Kristiania. I prissammenlikningen tok Storsteen med forbruket av matvarer til kårfolkene og sesongarbeiderne, derfor var kostnadene til matvarer i denne beregningen noe høyere enn bare for gårdbrukerhusholdningen.

En annen vanskelighet ved sammenlikningen, som Storsteen også pekte på, var at gårdbrukerhusholdningen brukte ved fra egen skog til å bake brød, mens arbeiderfamiliene kjøpte brød. Veden som ble benyttet til å steke brødene,

¹³ Samfunnsspeilet 2/96 s. 44 tabell 1 og 2.

varmet også opp gårdbrukerens hus. Verdien av veden som gårdbrukeren hentet i sin egen skog var satt til 100 kroner, men det var helt umulig å fordele disse 100 kronene på oppvarming og mat. Altså et forhold som tilsa at forskjellen i kostnader til mat mellom Sundmøre og Kristiania skulle vært noe mindre, men først og fremst eksemplifiserer det hvor vanskelig det var å sammenlikne en selvforsyningshusholdning med en arbeiderhusholdning som kjøpte så å si alt den trengte for penger. På den annen side tok ikke Storsteen hensyn til at arbeiderhustruen i stedet for å bruke tid til å hente ved og bake brød kunne sitte på lesesalen i Deichmanske bibliotek eller se på greske og romerske statuer i Nationalgalleriet. Det vil si en type forbruk som ikke kostet noe, og som følgelig heller ikke ble registrert.

Merkostnadene ved å måtte kjøpe den mengden matvarer i Kristiania som gardbrukerhusholdningen (pluss kårfolk og arbeidshjelp) brukte på ett år var nær 400 kroner. Andre prishistoriske data bekrefter at det ser ut til å være et generelt trekk at jo lenger tilbake i tid det går, jo større var de regionale prisvariasjonene.¹⁴

I avhandlingen gikk Storsteen gjennom regnskapet for gårdbrukerhusholdningen post for post, og kom fram til at husholdningens utgifter til forbruk tilsvarte 1 194,99 kroner. Tallet stemte imidlertid dårlig overens med husholdningens nettoinntekt som ble satt til 1 036,00 kroner. Forklaringen Storsteen gav var at familien hadde «i aarets løp (...) opspart for kr. 58,73» (s. 78). Nettoinntekten måtte derfor reduseres til 977,52 kroner, men så måtte det legges til 79,80 kroner som var verdien av «beholdningen» av naturalia ved «regnskapsaarets begyndelse» (s. 78) slik at nettoinntekten ble 1 057,38 kroner. Det vil altså si at utgiftene var 137,61 kroner høyere enn inntekten, det innebar blant annet at for å klare å avbetale 155,00 kroner på gjeld, måtte familien stifte ny gjeld på 137,61 kroner. Men, ifølge Storsteen, ble «[s]tørsteparten herav visstnok dækket umiddelbart efter regnskapsaarets utgang derved, at en gris blev slagtet og solgt for kr. 113,60» (s. 78).

Tallet for arbeiderhusholdningene kom Storsteen fram til ved å ta de gjennomsnittlige mengdetallene for de seks Kristianiahusholdningene i Ryggs undersøkelse fra 1906/07, og multiplisere dem med gjennomsnittsprisene for Kristiania fra 1. september 1911-31. august 1912.

For å sammenlikne levevilkårene til gårdbrukerhusholdningen med arbeiderhusholdningene i Kristiania gjorde Storsteen enda to omregninger. Først omregnet han verdien av Sundmørs-husholdningens forbruk til Kristiania-priser, og deretter tok han hensyn til antall forbruksenheter i husholdningene. Han konkluderte: «Resultatet blir efter dette, at gaardbrukerfamilien i 1911/12 har staat i en bedre økonomisk stilling end 3 av de 6 arbeiderfamilier (...), mens den har staat noget daarligere end de 3 øvrige» (s. 81). Storsteen la imidlertid ikke skjul på at gårdbrukerfamilien hadde «gjort en bedre anvendelse av de til dens disposition staaende midler end samtlige arbeiderfamilier» (s. 81). I den

¹⁴ Se f.eks. Lars O. Lagerqvist, Ernst Nathorst-Böös, Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar, Stockholm, men framfor alt Gunnar Myrdal, The Cost of Living in Sweden, London 1933, og da ikke minst tillegget utarbeidet av Sven Bouvin (The official statistics of retail prices and cost of living in Sweden up to 1931, s. 149-251).

Tabell 3. Samlede utgifter til forbruk for en gårdbrukerhusholdning på Sundmøre og seks arbeiderhusholdninger i Kristiania. 1. september 1911- 31. august 1912

Utgift	Sundmøre	Kristiania
I alt.....	1 194,99	1 600,33
Ernæringsutgifter	425,56	670,00
Klær og sko	200,00	200,00
Bolig	100,00	275,00
Brensel og belysning	113,96	105,00
Vask og hygiene	8,90	8,90
Husgeråd	24,26	24,26
Aviser, porto	36,90	36,90
Adspredelser	31,58	31,58
Skatter	48,30	43,16
Forsikring	35,73	35,73
Diverse (bl.a.nedbetaling av gjeld)	169,80	169,80

Kilde: Einar Storsteen: Et gaardbrukerbudget, Statsøkonomisk tidsskrift, 1915 s. 77.

forbindelse pekte Storsteen på at «at familien saagodtsom ikke har brukt paa-læg, en omstændighet, der (...) tør finde sin forklaring deri, at der i husholdningen brukes brød, ved hvis bakning sirup anvendes: benyttelsen av søtt brød vil nemlig utvilsomt bevirke, at savnet av paalæg gjør sig langt mindre gjældende end der, hvor almindelig brød anvendes»¹⁵ (s. 22).

Gårdbrukeren og arbeiderens totale livssituasjon ble også sammenliknet av Storsteen. Bonden var «sin egen herre og vet (...), at jo mere arbeid han legger i gaarden, des større fordel vil han selv ha av den nu og hans børn faa i fremtiden. Arbeideren derimot er lønnsarbeider. Hans arbeide er med industriens utvikling blit stadig mere spesialisert og som følge derav ensformigere¹⁶ og foregaar – ofte under en øresønderrivende larm – i fabrikklokaler, der - selv om der baade fra samfundets og arbeidsgivernes side maate være foretat de mest omfattende forholdsregler til beskyttelse av arbeiderne i enhver retning - allikevel kun altfor ofte er støvfyldte og forøvrig sundhetsskadelige, f.eks. paa grund av voldsom hete eller gasarter, der utvikles under arbeidet» (s. 82). Beskrivelsen av byarbeiderens hverdag fortsatte med at han etter arbeidstid var «henvist til at

¹⁵ Det var denne bruken av sirup i brødbakingen som gjorde at Storsteen kunne framføre sin kritikk av «den Gerloffske» sats. Denne loven, som altså gikk ut på at levevilkårene til en gruppe kunne måles med sukkerforbruket, stemte ikke for dette materialet. Gårdbrukerhusholdningens levevilkår viste seg nemlig å være de samme som for de seks arbeiderhusholdningene i Kristiania, selv om sukkerforbruket var helt ulikt. Forklaringen mente Storsteen å finne «i den omstændighet, at sukkeret med hensyn til pris for byarbeideren ikke staar i en væsentlig anden stilling end andre fødemidler, hvorimot det for landbefolkningen, der selv fremstiller eller i hvert fald har let adgang til mange adskillig billigere faldende næringsmidler, falder naturligere og mere økonomisk i størst mulig utstrekning at innskranke sig til at benytte disse» (s. 22). Gårdbrukerfamiliens sukkerforbruk var 2,94 kg på ett år, mens gjennomsnittsförbruket i arbeiderhusholdningene i Kristiania i 1906/07 var 12,23 kg per år. Det spørres likevel ikke om Storsteen her så å si forklarte bort en viktig velstandsforskjell, gårdbrukerhusholdningen hadde ikke råd til pålegg, det hadde arbeiderhusholdningene i Kristiania.

¹⁶ Her viste Storsteen til en studie av Adolf Weber («Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit») hvor det ble gitt eksempler på arbeidets spesialisering. Mens det i 1860-åra var en arbeider som framstilte en sko, var det i 1895 hele 269 forskjellige arbeidere som deltok i framstillingen av en damesko, det tilsvarende tall for en herresko var 371.

færdes i støvete, ildelugtende og lysfattige gater, forsaavidt han ikke vil søke tilflugt i et vertshus eller lignende eller forbli hjemme i en leilighet, der vistnok som oftest er befolket i adskillig større utstrækning end stæmmende med bolig-hygienens krav» (s. 83), mens gårdbrukeren «naarsomhelst (...) kunne færdes ute i frisk luft» (s. 84). Einar Storsteens sikte med beskrivelsen var ikke å stille seg i den svært tallrike flokken som bl.a. av disse grunner priser landlivets antatte kvaliteter, mens vilkårene for et godt liv skulle være tilsvarende dårlig i byen. Han var ute etter å korrigere holdninger som bl.a. professor Aschehoug hadde framført: «Det kan jo ikke sies, at arbeiderne ikke har raad til at kjøpe kraftig kost, naar de i stedet derfor kjøper rusdrikke eller tobak, eller arbeiderskene kjøper pynt.»¹⁷ Storsteen brukte sin beskrivelse av arbeiderens heller triste hverdag til å hevde at det hos arbeideren kunne oppstå «en i og for seg lettfor-staaelig trang» til «at faa noget, der kan live op og smaker godt, en trang, der er mere end sterk nok til i tilfælde - at overdøve fornuftens stemme» (s. 85). Dette tok ikke professor Aschehoug tilstrekkelig hensyn til, og dessuten forvekslet han, ifølge Storsteen, et behovs «viktighetsgrad med den intensitetsgrad, hvormed det i det enkelte øieblik gjør sig gjeldende» (s. 86). Aschehougs standpunkt falt sammen med og var «raadende hos den største del av de bedrestillede lag inden befolkningen». Standpunktet forutsatte i virkeligheten at «de fattige samfunds-medlemmer skulde være i besiddelse av større karakterstyrke og selvfornegtelsessevne end andre, idet man glemmer, at de tvertimot er som andre mennesker med de samme skrøpeligheter som disse og med en i hvert fald ikke mindre trang til livsnydelse og livsglæde» (s. 86)¹⁸. Storsteen la imidlertid ikke skjul på at gårdbrukerfamilien, som ikke hadde noen utgifter verken til alkohol eller tobakk, hadde utvist en «mere end almindelig» (s. 86) stor dyktighet til å husholde. Slik at han, alle forhold tatt i betraktning, mente at «gaardbrukerfamilien i hvert fald [hadde] været likesaa godt stillet som de bedst lønnede av de 6 arbeiderfamilier» (s. 87).

Storsteen kunne altså konkludere med at levevilkårene i gårdbrukerhus-holdningen og i arbeiderhusholdningene i Kristiania var like. Han utvidet konklusjonen og hevdet at den økonomiske stillingen «tør antas i alt væsentlig at være den samme for de daarligst stillede inden bondestanden og de bedst stillede inden arbeiderklassen» (s. 93). Hvor representativt var dette gårdsregnskapet? Målt etter størrelsen på innmark, drøyt 16 mål, var det ikke et spesielt lite bruk. Vel 60 prosent av alle gårdene i Norge hadde mindre enn 20 mål innmark. De aller minste brukene tilhørte husmenn med jord¹⁹, og ble ikke drevet av «den egentlige bondestand».

¹⁷ Aschehoug hevdet dette i en anmeldelse av Wieth-Knudsen, «Formerelse og fremskridt» i Statsøkonomisk Tidsskrift, 1908, s. 248..

¹⁸ Som støtte for sitt syn viste Storsteen til Th. G. Masaryk, «Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus», 1899, som (s. 123) hevdet «Niemals hat die Not einen Menschen klüger und vernünftiger gemacht, als er von Natur ist.»

¹⁹ Jordbrukstellingen i 1907 viste at 27,8 prosent av alle gårder hadde inntil 5 mål dyrket jord, 16,4 prosent hadde fra 5 og inntil 10 mål mens 19,1 prosent hadde fra 10 inntil 20 mål dyrket mark. NOS V. 145., Jordbrukstællingen i kongeriket Norge 30. september 1907, 3dje hefte s. 27. Ifølge folketellingen i 1910 var det om lag 20 000 husmenn med jord. NOS V.211., Folketællingen i Norge 1. desember 1910, 4de hefte s. 89.

Gårdbrukerfamilien levde i en slags naturalhusholdning («selvforbrukshusholdning»), og det heftet usikkerhet ved prissettingen av produktene som ble brukt i driften eller av husholdningen. Det var nok utbredt at gårdbrukerne solgte de beste produktene, mens de brukte det som var vanskelig å få avsatt eller som hadde lav pris på grunn av dårligere kvalitet. Dette var et moment som gjorde både den beregnede inntekt og den beregnede forbruksutgift for stor. På den annen side tok ikke Storsteen hensyn til at gårdbrukerhusholdningen faktisk hadde en formue, satt lik den samlede forsikringssum, på nær 15 000 kroner. Hovedinnvendingen mot sammenlikningen vil nok likevel være at det overhodet ikke ble tatt hensyn til den mengde arbeid som gikk med til å dekke husholdningenes forbruksutgifter. Det gjaldt ikke bare for gårdbrukeren selv, som nok hadde en lenger arbeidsdag enn Kristiania-arbeideren, eller for hustruen som ganske sikkert hadde ansvaret for fjøset, men på gården var det tjenestegutt og tjenestejente, som delvis ble lønnet med kost som de selv bidrog til å produsere. En betydelig større mengde nedlagt arbeid bidrog til at gårdbrukerhusholdningen kunne ha forbruksutgifter som svarte til lønnen til en arbeider i Kristiania. Det er merkelig at Einar Storsteen ikke trakk fram at levevilkårene til gårdbrukerhusholdningen forutsatte en råere og mer primitiv tilegnelse av fremmed arbeid enn det den moderne storindustrien gjorde, selv om det skjedde i frisk luft.

Studien ble avsluttet ved at Storsteen trakk noen politiske konsekvenser av sine funn. Hovedkonsekvensen måtte være at det ikke måtte bli slik at småbøndene skulle pålegges byrder for å lette forholdene for arbeiderklassen, men arbeiderklassen kunne heller ikke pålegges byrder «til støtte for bondestanden» (s. 96). Men det var nettopp det siste som, ifølge Storsteen, var i ferd med å skje: «[L]andbrukets gamle krav paa en alt mere utstrakt toldbeskyttelse synes stadig at vokse i styrke og omfang» (s. 96). Øket tollbeskyttelse ville, etter Storsteens mening, bare muligens bedre forholdene vesentlig for de aller minste gårdene, samtidig som tollbeskyttelsen helt sikkert ville vanskeliggjøre livsvilkårene for «samfundets øvrige mindre bemidlede medlemmer» (s. 106). Derfor advarte han mot å bruke tollbeskyttelse for å støtte landbruket.²⁰

19 handelsfunksjonærer og én embetsmann

Nikolai Rygg begynte sin publikasjon, «Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v.»²¹ med at «[u]ndertegnede hadde allerede tidligere forsøkt at indsamle husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer, bl.a. ved oppstilling av præmier for regnskap for årene 1910 og 1911, men det viste sig at være forgjæves» (s. 1). Året etter ble det rettet «direkte henvendelse» (s. 1) til om lag 50 personer «om for aaret 1912 at føre et detaljert regnskap» (s. 1), og da lyktes det å få inn «19 husholdningsregnskaper pluss et partielt ungkarsregnskap»²² (s. 1).

²⁰ Det var ingen annen enn Haakon Five som stod bak innstillingen fra Norsk Landmandsforbunds tollutvalg av august 1910.

²¹ NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v. Kristiania 1915.

²² Tidligere var det bare den finske undersøkelsen, «Undersøgning af yrkesarbejters lefnadsvillkor i Finland 1908 - 1909», Helsingfors 1911, som ikke utelukket enpersonhusholdninger fra forbruksundersøkelsene.

De husholdningene som førte regnskapsbøker mottok 10 kroner. Av funksjonær-husholdningene som leverte budsjett var ni fra Kristiania, tre fra Kristiansand, to fra Moss, to fra Fredrikstad og en fra Stavanger, Haugesund og Ålesund. En av funksjonærene var offentlig ansatt (i posten), mens resten var ansatt i private bedrifter. Av de 19 funksjonærene var åtte ansatt i forretninger (papir-, manufaktur-, maskinforretninger), mens fire var i bank. Av de 19 budsjettene hadde 12 forbruksutgifter som til sammen utgjorde mindre enn 3 000 kroner, mens sju av budsjettene hadde forbruksutgifter som i alt utgjorde mer enn 3 000 kroner. Ett av budsjettene med under og to av budsjettene med over 3 000 kroner i totale forbruksutgifter måtte imidlertid utelukkes på grunn av ufullstendige oppgaver, slik at det bare er 11 husholdninger i gruppen med den laveste og fem husholdninger i gruppen med de høyeste forbruksutgiftene. Husholdningene med forbruksutgifter under 3 000 kroner var i gjennomsnitt på 2,1 forbruksenheter, mens husholdningene med forbruksutgifter over 3 000 kroner i gjennomsnitt bestod av 2,8 forbruksenheter.²³

Resultatene ble ikke sammenliknet med arbeiderbudsjettene Rygg hadde samlet inn noen år tidligere, og materialet ble i svært liten grad analysert, bortsett fra at Rygg viste at «[d]en procentvise anpart av totalutgifter som falder paa næring, er, som saa ofte før paavist, synkende» (s. 11). Grunnen til Ryggs var-somme behandling av materialet var ganske sikkert at det sprikte i alle retninger både når det gjaldt inntekt og totale forbruksutgifter.²⁴ Regnskapene hadde heller ikke mengdetall, en mangel som også ble påpekt i samtida.

²³ En voksen mann over 19 år=1, mens en voksen kvinne=0,8, barn 0-3 år=0,1, 4-6 år=0,2, 7-9 år=0,3 osv. 2,1 forbruksenheter tilsvarer f.eks. far, mor et barn fra 0-3 år og et barn fra 4-6 år (1+0,8+0,1+0,2=2,1).

²⁴ Husholdningene til handelsfunksjonærene med de laveste inntektene hadde utgifter til forbruk som ikke skilte seg nevneverdig fra arbeiderklassens, mens handelsfunksjonærene med inntekter opp mot 5 000 kroner per år kunne ha forbruksutgifter som svarte til en embedsmanns. Inntektene til handelsfunksjonærene som var med i Ryggs undersøkelse bestod i en forstand av to grupper, en gruppe med butikkekspeditører, lagerbetjenter og bankfunksjonærer med årsinntekt på mellom 1 500 og 3 000 kroner. Mens den andre gruppa med høyere lønner var spredt og bestod dels av høyere funksjonærer som bokholdere og forretningsførere, dels av husholdninger med flere voksne barn i arbeid og store inntekter fra losjerende.

Tabell 1*Husholdningsinntekt til handelsfunksjonærer. 1912

Inntekt	Antall husholdninger
1 500-1 999	3
2 000-2 499	6
2 500-2 999	3
3 000-3 499	-
3 500-3 999	2
4 000-4 499	1
4 500-4 999	2
5 000-5 499	-
5 500-5 999	2

Kilde: NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer m.v. Kristiania 1915, s. 2-5.

Rygg korresponderte selv med funksjonærene da han reviderte regnskapene. Blant annet fikk bankfunksjonær Johansen i Moss ikke mindre enn 11 spørsmål til sitt regnskap, og han svarte så godt han kunne. Johansen hadde ikke oppført noen husleie fordi han hadde «leiligheden gratis for Bestyrelse av Bankens Eiendom»²⁵, men anslo på spørsmål fra Rygg at husleien ville ha vært 360 kroner. «Landmandsprodukter» kunne Johansen ikke «nærmere specificere» fordi han hadde en «Leverandør» og førte bare navnet hans opp hver gang han kjøpte mat- og kolonialvarer. Under punkt 9 forklarte bankfunksjonæren: «Det uforstaaelige Ord, vare et «lavet Udtryk» jeg havde brugt paa et Regnskab, der var lavet til «privat» Brug. Det er nu rettet til «Spirituosa». Det bedes undskyldt at det ved en Forsømmelse ikke var rettet paa den Extrakt, som blev sendt Dem.» Bankfunksjonæren avsluttet med å opplyse Rygg om at «vi lever godt - ikke flot-feier- ingen større Selskabelighed.»

Rygg brakte imidlertid inn en del annet stoff som bidrog til å kaste lys over funksjonærenes livsvilkår. «Andet Avsnit» av NOS VI. 44 var viet «Regnskap ført for en aarrekkje av en offentlig funktionær» (s. 30-35). Her ble kostnadene gitt for en husholdning fra 1898 til 1914 hvor forsørgeren først var handelsbetjent i en mindre by, deretter reserve ved postkontoret i Kristiania, postbud og til slutt «pakkemester». Rygg korresponderte i en årrekke med pakkemesteren, også etter 1914, da han flyttet og ble ansvarlig for posten på Rjukanbanen. Materialet er interessant i den forstand at det peker mot livsfaseanalyse og paneldata.

Tabell 4. Forbruksutgifter for handelsfunksjonærer. 1912

	Alle, prosent	Alle, kroner	Budsjetter under 3 000 kroner	Budsjetter over 3 000 kroner
I alt	100,00	3 004	2 132	4 497
Matvarer	28,53	821	657	1 102
Sprit	1,44	45	20	88
Tobakk	0,71	18	18	19
Klær	13,51	400	290	589
Bølig	14,40	424	319	604
Brensel og lys	4,42	125	102	163
Vask og hygiene	2,43	70	49	106
Innbo	4,34	120	96	159
Lege og medisin	1,07	33	21	53
Forsikring	2,04	63	48	88
Bøker, aviser og porto	1,56	45	38	58
Utgifter til fast eiendom	0,43	17	2	42
Avdrag og renter på gjeld	4,88	177	100	310
Innsatt i bank	0,27	9	8	9
Forskjellige utgifter	15,13	491	266	876
Utgifter til have	0,13	3	4	2
Diverse	0,49	16	8	312

Kilde: NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v. Kristiania 1915.

²⁵ Brev fra bankfunksjonær Johansen, Moss til Hr. Professor N. Rygg, Christiania. Moss 12. mars 1912. Universitetsbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Nicolai Rygg, Etterlatte papirer, Ms.fol. 3661: I,1.

«Tredje avsnit» (s. 37-44) i publikasjonen kalte Rygg «Oplysninger om familier med høiere indtægt», altså ikke husholdningsbudsjetter, men «spredte opplysninger» (s. 37) om en embetsmann med gasje på 5 000 kroner, en annen embetsmann med gasje på 4 875, forbruksutgiftene til en prest (4 120 kroner) og en lege (7 240 kroner), og til slutt: «Embedsmand, Kristiania. Samlet indtægt 10 000 kroner. Familien bestaar av mand, hustru og tjenestepike. I aarets løp fravær paa reise ca. 2 maaneder» (s. 38). Denne embetsmannens forbruksutgifter forelå i «mere specificert form» (s. 38). Av Ryggs etterlatte papirer framgår det at det var hans eget husholdningsregnskap for året 1913 han publiserte. I Nicolay Ryggs etterlatte papirer fins regnskapsbøkene og detaljerte og bearbejdede regnskaper for hans husholdning for årene 1911, 1912 og 1913. Måten han bearbejdet dem på viser at han også kunne glede seg over føringen, revideringen og den enkle, men slett ikke trivielle, organiseringen og oppstillingen av råtallene.

Mens Storsteens gårdbrukerhusholdning ikke hadde utgifter til alkohol i det hele tatt, bestod posten «Spiritousa og tobak» i Ryggs regnskap av «8 fl. whisky 32,25, 1 fl. punsch 2,30, 3/2 fl. matkonjak 2,52, 10 fl. sherry, 1 fl. champagne 7,50, 1 fl. portvin 2,55, 1/2 fl. matserry 0,60. 85/2 øl 12,10, 27/2 landsøl 2,66, 2 fl. potøl 0,36, 2/2 bjor 0,28, Cigarer 69,80, cigaretter 1,35» (s. 40). Formodentlig har Rygg fortært de 8 flaskene med whisky med i alle fall noe av «selters (33 1/1, 1 1/2 fl.) 5,05, selterssiffoner (19) 4,75», (s. 40) og dermed skulle det definitivt kunne slås fast at pjolteren ikke lenger var bare bohemens, men også embetsmannens drikk, selv om Ryggs pjoltere sikkert var tynnere.

En røff sammenlikning av handelsfunksjonærene med høy og lav inntekt ble også foretatt. Mens forbruksutgiftene til næringsmidler per forbruksenhet var 311 kroner for husholdningen med totale forbruksutgifter under 3000 kroner, var de 367 kroner for husholdningen med totale forbruksutgifter over 3 000 kroner. For embetsmannshusholdningene lå de imidlertid mellom 398 og 516 kroner per forbruksenhet. Det siste tallet gjaldt for embetsmannen med en samlet inntekt på 10 000 kroner. Det er viktig å legge merke til at Rygg presenterte de absolutte tallene og de kvalitative forskjellene i forbruket, i tillegg til at han også pekte på hvordan det relative forholdet mellom kostnadsartene endrer seg med forbruksutgiftenes størrelse. En sammenlikning av forslaget til midt-dagsmeny for et helt år for en arbeiderfamilie, hvor altså fisk=sild, gjengitt i ramme 1, med Ryggs forbruk av fisk i 1912, viser at de kvalitative forskjellene var formidable (se faksimile 3, side 52).

Rygg viste deretter til arbeiderbudsjettene fra 1906/07 hvor, prisstigningen fra 1906 til 1914 inkludert, forbruksutgiftene til næringsmidler per forbruksenhet var mellom 197 og 299 kroner. Dette utgjorde imidlertid 50 prosent av de totale forbruksutgiftene i arbeiderhusholdningene i Kristiania, og om lag 60 prosent av de totale utgiftene for arbeiderhusholdningene utenfor Kristiania. For embetsmannen med 10 000 kroner i samlet inntekt utgjorde kostnaden til matvarer 17,2 - til klær 14,5 - og til husleie, brensel og lys 16,2 prosent, eller til sammen 47,9 prosent av alle utgifter til forbruk.

171 regnskaper fra «arbeidere og andre smaakaarsfamilier»

Hvor store anstrengelser Rygg enn hadde gjort for å skaffe et bredt materiale (50 husholdningsregnskaper) som kunne tjene til å belyse handelsfunksjonærenes livsvilkår, kunne verken det materiale han til slutt lyktes å samle, eller analysen av det, på noen som helst måte måle seg med hans 12 arbeiderbudsjetter fra 1906/07. Men den forbruksundersøkelsen som Kristiania kommunes statistiske kontor²⁶ planla i 1911, stilte alle tidligere undersøkelser i skyggen. Og det kan ikke herske noen som helst tvil om at dette er den første forbruksundersøkelsen som ble gjennomført i Norge på en måte og i et omfang som gjorde resultatene sikre og troverdige i en helt annen forstand enn resultatene fra tidligere undersøkelser hadde vært, enten fordi de bare hadde omfattet et lite utvalg forbruksvarer eller fordi de kun bestod av en håndfull komplette regnskaper.

Den 6. desember 1911 «begjærte magistraten» utarbeidet en «plan for en spesiell arbeiderstatistikk for Kristiania».²⁷ Kristiania kommunes statistiske kontor la den 1. mars 1912 fram en «foreløpig plan for en saadan «socialstatistikk», efterat konferansemøte med det statistiske centralbyrå, samt arbeider- og arbeidsgiverforeningernes statistiske avdelinger angaaende samarbeide som hadde fundet sted» (s. 33).

Bevilgningen ble gitt og første ledd i «den omhandlede socialstatistikk» ble «igangssettelse av en «husholdningsstatistikk», som tok sikte paa en undersøkelse av utgifternes fordeling i husholdningsforbruket, navnlig blandt arbeiderfamilier»²⁸. I Kristiania skulle det deles ut 175 husholdningsbøker som skulle føres fra 1. september 1912 til 31. august 1913. Men Kristiania kommunes statistiske kontor nøyde seg ikke med det. Kontoret vendte seg til 14 andre byer og anmodet dem om å «sætte en lignende undersøkelse igang hos sig for det samme tidsrum». Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansund og Hamar ble med, og i disse byene ble det «utdelt respektive 50, 22, 20, 15, 5 husholdningsbøker» (s. 33). Den 20. juli 1912 redegjorde kontorsjef G. Amnéus for undersøkelsen på «Aftenposten»s første side under overskriften «Husholdningsstatistikk for Kristiania».

Kontoret ønsket å etablere en «systematisk socialstatistikk for Kristiania, nærmest beregnet paa at belyse de vilkaar under hvilke de kroppsarbeidende klasser og andre med disse i livsvilkaar ligestillede befolkningslag lever»²⁹. Formannskapet hadde bevilget penger til utarbeidelsen av en «systematisk socialstatistikk», riktignok først etter at «[d]et kommunale statistiske kontor (...)

²⁶ «Det statistiske kontor» var, ifølge «Beretning om Oslo Kommune for årene 1912-1947», Bind 1, Oslo 1952, s. 110 -117, administrativt underlagt Folkeregisteret i Kristiania kommune. Virksomheten ved kontoret ble fra 1912 utvidet ved at det ble satt i gang en rekke statistiske undersøkelser. Ved siden av forbruksundersøkelsen var det undersøkelsene om arbeid blant skolebarn, en prisundersøkelse, og en boligundersøkelse som tok sikte på å kartlegge kårene for husholdninger som bodde i 10 000 1- og 2-roms leiligheter og en undersøkelse av lønnsforholdene i Kristiania. I 1912 var det 11 tjenestemenn ved Folkeregisteret og Det statistiske kontor, pluss et varierende antall ekstraarbeidere.

²⁷ «Kommunal forvaltningsberetning for 1912 - 1913. - Folkereg. og det stat. kontor.» s. 33.

²⁸ «Kommunal forvaltningsberetning for 1912 - 1913. - Folkereg. og det stat. kontor.» s. 33.

²⁹ Aftenposten, 20. juli 1912, s. 1.

gjentagne gange i sine budgetter har gjort opmærksom paa vanskeligheden af at istandbringe sadanne oplysninger» (s. 1). I stedet for å vente på at planen skulle bli ferdig, besluttet kontoret å gå «igang med en statistisk undersøgelse af husholdningsforbruget blant den økonomisk mindre velstillede del av byens befolkning». G. Amnéus fortsatte med å vise til at slike undersøkelser «i det senere har været gjenstand for specialundersøgelser i mange lande saavel i som udenfor Europa og er af stor interesse til bedømmelsen af de forhold, arbeiderklassen lever under» (s. 1). Kontorsjefen viste deretter til at den eneste undersøkelsen som fantes her i landet var undersøkelsen til «nuværende professor Rygg», som imidlertid skrev seg fra «endel aar tilbage» og var gjennomført «i ganske liden maalestok.» Det var undersøkelsen fra Stockholm som Kristiania kommunes statistiske kontor skulle bruke «som nærmeste mønster». Arbeidernes faglige landsorganisasjon og Arbeidsgiverforeningen hadde deltatt i planleggingen og vært med på å peke ut husholdningene som skulle være med i undersøkelsen. Husholdningsbøker skulle deles ut til «familiefedre inden et stort antal arbeidsfag og paa forskjellige indtægtsstadier», fordi kontoret ville legge «hovedvægten paa den egentlige arbeiderklasse». De som ble utpekt «dertil skikkede» av «sine organisationer» og som var villige, ville få en «godtgjørelse af 25 kr. [mod] at notere i bogen enhver enkelt indtægts- eller udgiftspost, liden eller stor». Amnéus gjorde også avisleserne oppmerksom på at det var satt opp en premie på 100 kroner for «den bedst førte husholdningsbog, 50 kr. for den næstbedste og 25 kr. som tredie præmie»³⁰. Bergens kommunes statistiske kontor bearbeidet husholdningsbøkene fra Bergen, mens bøkene fra de andre byene ble bearbeidet i Kristiania. Byene skulle betale for bearbeidingen i et forhold som stod til antall bøker fra vedkommende by.

Artikkelen i «Aftenposten» redegjorde også for at undersøkelsen tok sikte på bare å omfatte «de mindre indtægter, idet antagelig 3 000 kr. vil danne maximum, mens hovedmassen vil blive på 1 200-1 800 kr». Grunnen til at «de høiere indtægter» ikke skulle være med var, ifølge Amnéus, at «man gaar ud fra, at et stort antal familier i høiere indtægtsgrupper fører nøiagtige husholdningsregnskaber³¹ og vil være villige til uden godtgjørelse at udlevere saadanne til statistisk bearbejdelse, hvor det gjelder en sag af almindelig interesse. Idet opmærksomheden henledes herpaa», fortsatte kontorsjef G. Amnéus, «tillader jeg mig at opfordre byens familiemødre og fædre til at støtte kontoret i denne sag ved at stille sine husholdningsbøger af ældre og yngre dato til kontorets raadighed.» Det ble lovet «fuldstændig diskretion; ingen uvedkommende skal faa kjendskap til det indsendte materiale». Det var ingenting i veien for at

³⁰ 62 av de 171 husholdningene hadde forbruksutgifter mellom 1 200 og 1 750 kroner. Førstepremien på 100 kroner tilsvarte altså om lag en måneds forbruk for noen av husholdningene. Ved utdelingen av regnskapsbøkene som skjedde «uten mellommænd» (Specialundersøkelser. IV, s. III) ble det gitt «nøiaktig instruktion om bokføringen». (s. III).

³¹ Amnéus gav her uttrykk for en utbredt oppfatning i sin tid, mange regnet med at det bare var i en overgangsfase det ville være nødvendig å be husholdninger om å føre husholdningsregnskaper. Alle ville av egen interesse komme til å føre slike detaljerte regnskaper. På samme måte som alle former for næringsvirksomhet benyttet regnskaps- og bokføringssystemer for å ha kontroll med virksomheten og at den forløp best mulig, ville det samme litt etter litt skje i husholdningene.

regnskapene ble sendt inn «anonymt», men det burde skje gjennom en «ikke-anonym person» så kontoret hadde muligheter for å stille spørsmål. Amnéus avsluttet med å appellere til familier som hadde ført «nøiaktige husholdningsregnskaper gjennom en række af aar», slik at det kunne skaffes «tilveie materiale til bedømmelse af det for øieblikket brændende spørgsmaal om den almindelige varefordyrelse.» Det er ikke mulig å bringe på det rene hvor mange som fulgte Amnéus oppfordring om å sende inn sine husholdningsregnskaper.³²

De 171 regnskapene ble bearbeidet og analysert over 90 sider, mens tabellverket utgjorde nær 180 sider. I publikasjonen fins det imidlertid ikke spor etter et eneste regnskap fra mer velhavende husholdninger.

Det ble delt ut i alt 281 bøker, 29 ble ikke tilbakelevert. 59 av de tilbakeleverte bøkene var mangelfullt ført, ytterligere 19 bøker som var ført for hele året, ble utelukket fordi føringen ikke var fullt ut tilfredsstillende. Av de 281 utdelte bøkene, kunne 171 benyttes i undersøkelsen. Det var 103 bøker fra Kristiania, 32 fra Bergen, 11 fra Trondheim, 12 fra Drammen, ni fra Kristiansand og fire fra Hamar. Hver enkelt regnskapsbok hvor inntekter og utgifter og kvantumstall var ført etter hverandre, ble overført til «et meget specificeret Tabelskjema (...) og hver eneste i husholdningsbøkene forekommende indtægts- eller utgiftspost blev opført og gruppert i henhold til dette tabellskjema. Der benyttedes saaledes det saakalte listesystem (...) De paa listerne opførte beløp henhørende under samme titel efter tabelskemaet blev derpaa summert særskilt for poster med angivelse av baade mængde og beløp» (s. V). Summen av alle beløp for hver vare og tjeneste for hver husholdning ble trykt i en tabell som utgjør 64 sider. Det var 139 poster for hver husholdning, og for i alle fall om lag 100 av disse postene skulle det gis både verdi og mengdetall. Det innebærer at hele materialet utgjorde en tabell med vel 40 000 celler. Men mange av cellene var resultat av summen av hundrevis av observasjoner, f.eks. postene for melk og brød som ble kjøpt hver dag. Listesystemet innebar at husholdningsbøkene ble klippet fra hverandre, limt opp post for post og summert. Det er årsaken til at ingen av disse bøkene er bevart. Produksjonen av statistikken fordret at regnskapsbøkene ble klippet fra hverandre (se faksimile 1-3).

Det viste seg at 109 av bokførerne var arbeidere, 59 var funksjonærer, mens tre var selvstendig næringsdrivende, men det ble ikke gjort noe forsøk på å analysere materialet etter denne dimensjonen. Derimot ble materialet inngående drøftet etter hvor mange medlemmer husholdningene bestod av, enperson-husholdninger var utelukket også fra denne undersøkelsen. 71 av husholdningene bestod av fra 2-4 personer, 65 hadde 5-6 medlemmer, mens 35 av husholdningene bestod av 7 eller flere medlemmer. Det viste seg også i denne undersøkelsen at jo større totale forbruksutgifter en husholdning hadde, desto flere medlemmer hadde den. I gjennomsnitt hadde husholdningene 5,23 medlemmer, men antallet steg fra 4,81 medlemmer for husholdninger med de laveste forbruksutgiftene til 6,37 medlemmer for husholdningen med de høyeste forbruksutgiftene. Dette hadde, ble det slått fast, «sin naturligste forklaring i, at de tallrike familier har behov for større utgifter end de mindre.» De ekstra

³² Verken det frivillig innsendte materialet eller husholdningsregnskapene til de som hadde sagt seg villig til å delta i undersøkelsen, er bevart.

inntektene «maa da erhverves ved at barnene i større antal skaffer sig arbeidsindtægter, som kommer hele familien til gode» (s. XI). Forholdet mellom inntekter og forbruksutgifter ble også vurdert, og man støtte på et fenomen som «liggende utenlandske undersøkelser» også hadde avdekket; «den saakaldte «middelklassepolitikk», der i sadanne tilfælde, hvor det handles om at gi fuldstændige opgaver over samtlige indtægter og utgifter, gaar ut paa ikke at meddele nøiaktig eller uttømmende opgave over indtægterne. (...) Derimot har bokførerne ingen særlig grund til ikke at gi oplysninger om utgifterne, hvorfor disse i almindelighet vil være nogenlunde nøiaktig angit» (s. XVI).

Gjennomsnittsinntektene for husholdningene var 2 020,65 kroner,³³ mannens arbeidsinntekter utgjorde vel 80 prosent av husholdningenes inntekt, mens mannens biinntekter, barnas arbeidsinntekter, inntekt av losjerende og andre inntekter hver utgjør vel 3 prosent. Den gjennomsnittlige husholdningsinntekten var litt over 2 000 kroner i Kristiania, Trondheim, Kristiansand og Hamar, mens den var om lag 1 800 kroner i Bergen og Drammen. For å undersøke hvordan husholdningenes inntekter endret seg med antall familiemedlemmer, ble alle regnskaper med utgifter på over 2 500 kroner (det vil si om lag hver tredje husholdning) utelukket. Det viste seg da at tallene var forbausende like etter husholdningens størrelse, eller som det slås fast: «Skjønt de samlede indtægtsbeløp inden de forskjellige grupper heller ikke her er absolutt like store, er dog forskjellen saa liten, at det ingen betydning har for resultatet» (s. XX).

Posten barnas arbeidsfortjeneste steg nok med husholdningsstørrelsen, men det er likevel ikke sikkert at det skyldes at barnearbeid var mer utbredt i de tallrike husholdningene, for under barns arbeidsfortjeneste ble også inntektene til voksne hjemmeboende barn regnet.

Det kan ikke forundre at forbruksutgiftene er temmelig like fra by til by siden husholdningene ble plukket ut nettopp fordi de tilhørte bestemte inntektsgrupper. Resultatet viser imidlertid at for arbeidere og lavere funksjonærer utgjorde kostnadene til næringsmidler (medregnet tobakk og alkohol) klær, bolig og lys og brensel mer enn 80 prosent av alle forbruksutgifter. Men Einar Normann mente å kunne påvise både Engels lov og Schwabes lov. Det første var helt utvilsomt, kostnadene til matvarer utgjorde 49,77 prosent for husholdninger med totale utgifter mellom 1 200-1 500 kroner for så å falle gradvis med stigende forbruksutgifter til 31,49 prosent for husholdninger med forbruksutgifter fra 4 000-6 000 kroner. Argumentasjonen for Schwabes lov, om at utgiftene til bolig «er forholdsvis synkende efter familiens stigende velstand», var ikke like overbevisende. De relative kostnadene til bolig falt fra 18,42 til 17,47 og endelig til 15,95 prosent etter husholdninger med totale forbruksutgifter på henholdsvis 1 200-1 750 kroner, 1 750-2 500 kroner og 2 500-4 000 kroner. Dette vitner ikke om en sterk lovmessighet.

³³ Noen få husholdninger med inntekter på mellom 4 000 og 6 000 kroner er da holdt utenfor. Se s. XVIII.

Barnearbeid

En gjennomgang av materialet viser at i 23 av de 103 Kristiania-husholdningene hadde barna arbeidsinntekt, den laveste inntekten var 1,39, den høyeste var 1 496 kroner. Den uforholdsmessig store inntekten av barnas arbeid i denne husholdningen kom av at faren var snekker, og hadde sine to voksne sønner på 21 år og 19 år med seg på arbeid. I dette og en rekke andre tilfeller blir altså kategorien barnas arbeidsinntekter misvisende fordi det dreier seg om voksne hjemmeboende barn. I alle fall blir gjennomsnittet for barnas inntekter for de husholdningene hvor barna hadde arbeidsinntekt hele 371 kroner. Den gjennomsnittlige familietørrelsen til husholdningene som hadde inntekter av barnas arbeid var 6,3 personer. Det spørs nok om barnas alder spilte en større rolle, det vil si, jo flere barn det er i en familie jo eldre vil som regel også de eldste barna være, og dermed øker muligheten for at de arbeidet. Men det ser også ut til at håndverkere og håndverkersvenner, som i undersøkelsen ble regnet som arbeidere, ofte hadde med seg sine voksne sønner på arbeid.

I "*Specialundersøkelse I, Erhvervsmæssig arbeide blant skolebarn i Kristiania*", utgitt av Kristiania kommunes statistiske kontor, Kristiania 1913, ble det vist at vel 20 prosent av alle gutter under 16 år som gikk på skole hadde hatt betalt arbeid, mens det tilsvarende tallet for jenter var snaut 9 prosent. Andelen som hadde arbeid varierte imidlertid sterkt med alder, av guttene på 7 år var det vel 2 prosent som hadde arbeid, mens drøyt halvparten av guttene på 14 og 15 år hadde arbeid. Daglig arbeidstid var i gjennomsnitt 4,2 timer for gutter og 3,1 timer for jenter. Undersøkelsen gir ingen opplysninger om størrelsen på de familiene til barna som hadde arbeid, bare forsørgerens yrke eller sosiale stilling. Tallene angir i prosent arbeidende gutter og jenter. Selvstendig næringsdrivende 18,29 - og 5,03 prosent, fabrikkarbeidere 20,98 - og 9,48 prosent, håndverkssvenner 26,58 - og 9,95 prosent, håndverksarbeidere 23,90 - og 8,89 prosent, Kvinner beskjeftiget med søm, vask renhold 30,8 - og 17,22 prosent, embeds- og bestillingsmenn 10,71 - og 2,91 prosent (s. 27). Det var altså i husholdninger hvor en kvinne var forsørger og arbeidet med søm, vask og renhold at det virkelige barnearbeidet var utbredt. Disse kvinnene var ganske sikkert eneforsørgere og for små husholdninger. Undersøkelsen inneholder også et avsnitt kalt "Erhvervsarbeidets indflydelse paa skolegjerningen" (s. 39-44). I en rapport fra en lærer ved Lakkegata skole het det: "Ihvorvel enkelte elever har erhvervsarbeide i saa liten utstrekning, at det ikke vil genere deres fremgang paa skolen, maa det dog i det store og hele siges, at det erhvervsmæssige arbeide - som det for det meste drives - er til hinder for klassens fremgang og nedsætter dens arbeidskraft. Erhvervsmæssig arbeide i en rimelig utstrækning (f.eks. et par timer) for friske gutter mener jeg er uten skade for skolen. Tvertom - slikt arbeide kan utvikle elevenes praktiske sans, lære dem at benytte tiden, at agte penger og pengers værdi, og det kan være til støtte for hjemmet, men en længere arbeidstid utenfor skolen tildels tidlig om morgenen og sent om aftenen er i høi grad skadelig for barnet. Særlig vil jeg henlede oppmerksomheten paa det uforsvarlige i at benytte barns arbeide ved kinematograf, tobakksfabrik eller i slagteri" (s. 44). Arbeid ved kinematograf som visergutt eller medhjelper ved forestillingen var det vanligste arbeidet for guttene, 58 av 158 gutter som ble omfattet av undersøkelsen hadde slikt arbeid, mens tobakksfabrikkene beskjeftiget 22 av 158. I den første undersøkelsen av barnearbeid i Norge, (J.N. Mohn, Statistiske Meddelelser, *Retstidende*, 1874, s. 721-726) ble det vist at 42 prosent - i tobakksindustrien og 35 prosent av alle ansatte i fyrstikkindustrien, var barn. I Vedlegg til Oth. Prp. No.15. 1883, *Angaaende Børns og unge Menneskers Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet*, ble det også lagt stor vekt på de moralske aspektene ved at barn arbeidet. I distriktslege Holmboes rapport om barnearbeidet i Rana, som bestod i å gjete dyr, het det bl.a. at barna var fra ti til 14 år. De lå aldri ute om natta, men fulgte dyrene fra kl. 6 om morgenen til kl. 19-20 om kvelden. Gjeterens niste var flatbrød og smør. Legen kunne ikke vise til at barna ble syke av å ferdes i skog og mark, men kjente tvert om til at "Børn fra et fattigt, usselt, skiddefærdigt Hjem ere blevne satte ud som Gjætere til ordentlige Folk (...) endog ere komne under gunstigere physiske Villkaar, naar de ere blevne Gjætere." Når distriktslegen likevel ikke ville anbefale barnearbeid, skyldes det: "Lang værre stiller sig for mig de moralske Følger af Gjætervæsenet for den opvoxende Slægt. Den fuldstændig ukontrollerede Frihed, som Børn, Dreng og Piger omhverandre, nyde langt borte i Skov og Mark i den farligste Barndomsalder - just i den Alder, da Skolen og Hjemmet skulde yde den største Indflydelse paa dem - og uden tilstrækkelig Beskjæftigelse, forekommer mig at være yderst farlige Momenter i moralsk Henseende, hvorfor jeg anser det saare ønskeligt, om Gjætningen kunde blive udført udelukkende af voxne Folk, eller ved Udskiftning og forbedret Indhegning gjort overflødig".

Forbruksutgiftene ble gitt i 17 hovedposter (matvarer, drikkevarer og tobakk, klær, bolig, lys og brensel, vask og hygiene, innbo, lege og medisin, tjenerhold, forenings- og forsikringsutgifter, skatter, gaver, utgifter til bøker og aviser mv., fornøyelser, lotteriutgifter,³⁴ reiser og øvrige utgifter). Hver av disse postene har varierende, men tallrike underposter, og ble hver for seg analysert etter by og utgiftsgruppe. I tabell 6 er postene slått sammen slik at bare de største og helt nødvendig postene vises (kostnadene til alkohol og tobakk som er gitt sammen med matvarer utgjorde ikke slik materialet er gruppert i tabellen over 3 prosent av de totale utgiftene. 80 av de 171 husholdningene bodde i leiligheter med to rom og kjøkken, 26 husholdninger hadde leiligheter med 1 rom og kjøkken, mens altså 62 husholdninger hadde leiligheter som bestod av 3 eller flere rom og kjøkken. Boligkostnadene var høyere i Kristiania enn i de andre byene.³⁵

Forbruksutgiftene til ulike matvarer ble også vist. Bruken av fisk var, ikke uventet, størst i Bergen, hvor kostnadene til fisk utgjorde 8 prosent av de totale næringsutgiftene, mens det tilsvarende tallet for Oslo, Drammen og Kristiansand var om lag 5 prosent. I Trondhjem utgjorde kostnadene til fisk nær 7 prosent mens Hamar-husholdningenes utgifter til fisk bare var 3,5 prosent av de totale utgiftene til matvarer.³⁶ Den detaljerte oversikten over forbruket av fiskemat i husholdningene etter fiskeslag viste at fersk torsk utgjorde 10,4 prosent av husholdningenes utgifter til fisk, men selv om tallet for salt torsk, 5,3 prosent, ble lagt til, kunne ikke kostnadene til torsk måle seg med kostnadene til fersk makrell som utgjorde 17 prosent av alle utgiftene til fisk. Forutsettes det imidlertid at all lutefisk (4,1 prosent) og all tørrfisk og klippfisk (1,7 prosent) var

³⁴ Lotteriutgiftene omfattet også loddkjøp på basarer. I alt hadde 140 husholdninger oppgitt at de hadde utgifter til lotterier, det vil si 80 prosent av alle husholdningene. Av disse spilte 48 i pengelotterier, 23 i norske, 19 i utenlandske og seks i både norske og utenlandske lotterier. Enkelte hadde utgifter på 50-60 kroner under denne posten. Husholdningene hadde i alt brukt 1 097,97 kroner på lotterier og mottatt 287,50 kroner i gevinst, det vil si om lag 1/4 av beløpet brukt til lotteri. Einar Normann viste til en dansk husholdningsundersøkelse som viste et forbruk på lotterier på 2 578 kroner, men som «til gjengjæld hadde vundet bare 603 kroner» (s. XLII) det vil si drøyt 20 prosent av innsatsen.

³⁵ Boligkostnadene i Trondheim er riktignok nesten like høye som i Kristiania, men det skyldes at sju av de 11 husholdningene i Trondheim bodde i leiligheter som var på 3 eller flere rom og kjøkken, mens det tilsvarende tallet for Kristiania var 37 prosent. Det hang igjen sammen med at åtte av de 11 husholdningene var offentlige funksjonærer, mens tre var håndverkere. For Hamar, som hadde de høyeste boligutgiftene, bodde tre av de fire husholdningene i leiligheter som var på 3 og flere rom og kjøkken. Husleie for de fire Hamar-husholdningene var 1 466 kroner (som altså i gjennomsnitt utgjorde vel 366 kroner per år). Tre av de fire familiene hadde imidlertid inntekter av losjerende på til sammen 1 093 kroner. Hvor mye av dette som var kost, og hvor mye som var losji lar seg ikke fastslå, men det er i alle fall klart at hvis de losjerendes husleie trekkes fra, ville Hamar-husholdningenes kostnader til bolig blitt betydelig lavere enn Kristiania-husholdningenes.

³⁶ Fiskeforbruket ble også sammenliknet med forbruket i andre europeiske byer. Mens utgiftene til fisk i de norske byene som var med i undersøkelsen utgjorde 2,56 prosent av husholdningenes totale utgifter, var de i Stockholm 1,68 prosent, i danske byer 1,50 prosent, finske byer 1,80 prosent, tyske byer 0,79 prosent og amerikanske byer 1,04 prosent. Einar Normann regnet imidlertid med at forskjellen, hvis det hadde vært mulig å måle den i mengdetall, ville ha vært enda større fordi fiskeprisene i Norge var lavere enn i de andre landene. (s. LIII).

laget av torsk, utgjorde utgiftene til torsk 21,5 prosent av samtlige utgifter til fiskemat. Utgiftene til sild (fersk småsild, fersk annen sild og spekesild) var mindre enn utgiftene til torsk og makrell, og utgjorde 12,4 prosent av alle utgifter til fiskemat. Sildas tid som den helt dominerende middagsmaten var altså forbi (se menyforslaget for arbeiderklassen fra 1890-åra, ramme 1).³⁷ Ulikheten i kostnadene til fisk mellom de fem byene var imidlertid også interessante. Utgiftene til fersk makrell utgjorde 20,9 prosent i Oslo, 31,7 prosent i Drammen og 22,7 prosent av alle kostnader til fiskemat i Kristiansand. I Trondheim ble det ikke kjøpt makrell i det hele tatt, og i Bergen utgjorde kostnaden til makrell 9,2 prosent av alle utgiftene til fiskemat. I Bergen var det pale som var den mest spiste fisken, og kostnadene til sei utgjorde 24 prosent av alle kostnadene til fisk. I Kristiania, Drammen og Hamar ble det omtrent ikke brukt sei, kostnadene til sei utgjorde henholdsvis 1,7 prosent, 0,6 prosent og 0 prosent av alle kostnadene til fisk. I Trondheim var salt uer den mest spiste fiskematen, kostnadene til den utgjorde 15,9 prosent av alle kostnadene til fiskemat. Kostnadene til hermetiske fiskeboller var betydelige i Kristiania, Drammen og Hamar, hvor de utgjorde henholdsvis 17,2, 13,4 og 13,7 prosent av alle utgifter til fisk, mens kostnadene for husholdningene i de tre andre byene med bedre tilgang på fersk fisk hele året, var lave. Fiskeforbruket var i gjennomsnitt per konsumentenhet 42,10 kilo, men variasjonen var stor. I Bergen brukte hver konsumentenhet 73,91 kg fisk, mens det tilsvarende tallet for Hamar bare var 14,35 kg.

For samtlige byer konsumerte hver konsumentenhet i gjennomsnitt 45,67 kilo kjøttmat per år, og for kjøtt var variasjonen mye mindre enn for fisk. I Kristiania var forbruket per konsumentenhet høyest med 49,21 kilo, mens det var lavest i Kristiansand med 38,08 kg. Kostnadene til forbruk av forskjellige kjøttslag viste mindre variasjon enn kostnadene til fiskemat. Kostnadene til ferskt oksekjøtt utgjorde mellom 1/4 og 1/3 av alle husholdningenes utgifter til kjøttmat. Husholdningene i Hamar hadde de høyeste kostnadene til fleisk, 27,9 prosent av alle utgifter til kjøttmat. Bergen og Trondhjem hadde en noe høyere kostnadsandel til fårekjøtt, om lag 13 prosent, enn de andre byene hvor kostnadsandelen til fårekjøtt lå mellom 7,5 og 4,8 prosent. Husholdningene i Kristiansand hadde en utgiftsandel på 14,2 prosent til kalvekjøtt, mens det tilsvarende tallet for de andre byene lå under 6 prosent av alle utgifter til kjøttmat.

I et eget avsnitt analyserte Einar Normann «[b]evægelsen i leveomkostningerne fra 1906/07 til 1912/13». Det ble gjort ved at fem av Kristiania-husholdningene fra 1906/07 med en inntekt på mellom 1 200 og 1 500 kroner ble sammenliknet med «5 nogenlunde likeartede husholdninger med omtrent samme utgiftsbeløp» fra undersøkelsen i 1912/13 (s. LXXVIII). For å vise hvordan prisene hadde utviklet seg ble mengdetallene fra fem av regnskapene fra 1906/07 multiplisert med prisene fra 1912/13. Mens arbeiderhusholdningene

³⁷ I *Sociale Meddelelser*, 1917 viste Erling Storsteen i «Nogen resultater av den svenske husholdningsundersøkelse i 1913-14 sammenholt med den tilsvarende norske undersøkelse i 1912-1913» s. 186f at arbeiderhusholdningene i Västerås, Göteborg og Malmö brukte betydelig mer salt sild enn arbeiderhusholdningene i Kristiania. Silda vandret, så utbyttet av sidefiskeriene kunne variere sterkt fra år til år. Det er imidlertid velstandsøkningen, og ikke dårlig fiske denne sesongen, som forklarer at silda ikke lenger var det dominerende fiskeslaget i arbeiderhusholdningene.

Tabell 5. Husholdningenes inntekt, etter husholdningsstørrelse. Husholdninger med totale forbruksutgifter under 2 500 kroner. 1. september 1912- 31. august 1913. Kroner

Inntekter	Alle	2-4 personer	5-6 personer	7 og flere
I alt	1 863,14	1 840,58	1 867,02	1 909,89
Mannens inntekt	1 578,77	1 569,50	1 596,39	1 560,18
Mannens binnntekt	52,38	35,08	48,86	103,22
Hustruens arbeidsfortjeneste	29,18	26,65	32,49	27,62
Barnas arbeidsfortjeneste	45,82	23,20	39,01	118,04
Losjerende	67,67	68,77	79,33	37,57
Andre inntekter	89,32	117,38	70,94	63,26

Kilde: Specialundersøkelser. IV. *Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13*, Utgitt ved Kristiania kommunes statistiske kontor. Kristiania 1915. s.XX

hadde forbruksutgifter på 1 357,83 kroner i 1906/07, måtte de ha betalt 1635,76 kroner for å skaffe seg de samme varene i 1912/13. Det innebar at det hadde vært en prisstigning på 20 prosent. De faktiske regnskapstallene fra 1912/13 viste imidlertid at Kristiania-husholdningene hadde forbruksutgifter på 1 397,51 kroner i 1912/13. Kostnadene til matvarer hadde faktisk økt fra 705,60 kroner i 1906/07 til 761,05 kroner i 1912/13, men de skulle ha økt til 811,35 kroner om husholdningen i 1912/13 hadde skaffet seg nøyaktig den samme mengden matvarer som i 1906/07. Husholdningen i 1912/13 brukte mindre til kjøtt, mer til fisk, brød, mel og gryn enn i 1906/07, men det var først og fremst utgiftene til alkohol, tobakk og klær som husholdningene reduserte.³⁸

10 Vestlandsgårder og seks Østlandsgårder

Ved siden av publiseringen av Ryggs handelsfunksjonærer, var Det Statistiske Centralbyraas bidrag til husholdningsundersøkelsene mellom 1910 og den første verdenskrig en bearbeiding av Haakon Fives driftsregnskaper for norske gårdsbruk. Årsaken til at det ble gjort var «et led i arbeidet med at belyse forbruksforholdene i de forskjellige samfundsklasser».³⁹ Det var 16 driftsregnskaper for regnskapsåret 1. april 1913-31. mars 1914 som ble bearbeidet. Fives regnskaper omfattet mange flere gårder med «den hele gårdsdrift, skogen etc. Opgaven for byraaet har imidlertid bare været at undersøke selve husholdningsforbruket, herunder også indbefattet privatforbruket, og av den grund har man av regnskapene bare trukket ut de herhenhørende poster» (s. 91). Det var imidlertid ikke mer enn 16 av regnskapene som var egnet til en slik bearbeidelse, og flere av dem hadde også «store uspecificerte poster» (s. 91) som medførte at «[s]pecificationen» ikke hadde kunnet bli så «indgaaende som ønskelig» (s. 91). Grunnen til at materialet likevel ble bearbeidet var «fordi det idetheletat er saa særdeles vanskelig at faa regnskaper fra gaard-brukere» (s. 91).

³⁸ I forlengelsen av sammenlikningen ble det også laget en form for indeks for levekostnadene til en arbeiderfamilie som bestod av mann, hustru og to barn som i 1913 hadde totale forbruksutgifter på 1 551 kroner. Under forutsetning av at denne familien ville bruke den samme mengden varer og tjenester, ville indekstallene fra 1901 til og med 1914 være (1901=100): 100, 98,01, 96,23, 94,65, 96,09, 98,43, 101,00, 102,86, 102,18 103,88, 107,12 113,41 116,85 og 120,94 i 1914 (s. LXXXII).

³⁹ NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 91.

Tabell 6. Gjennomsnittlig utgift per husholdning, etter utgiftsart. 1. september 1912-31. august 1913. Kroner

By	Mat, tobakk og alkohol	Klær	Bolig	Lys og brensel	Til sammen	Andre utgifter	I alt
Kristiania	925,39	290,27	355,58	105,83	1 677,07	379,07	2 056,14
Bergen	869,94	261,74	248,79	93,28	1 473,75	357,99	1 831,74
Trondheim	909,66	312,31	344,02	101,36	1 667,35	358,35	2 025,70
Drammen	951,99	270,00	255,10	74,65	1 521,74	275,79	1 797,53
Kristiansand	911,56	354,83	228,59	88,62	1 574,60	344,53	1 919,13
Hamar	917,44	276,41	366,90	102,50	1 663,25	337,29	2 000,54

Kilde: Specialundersøkelser. IV. Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13, Utgit ved Kristiania kommunes statistiske kontor. Kristiania 1915. s. XXII-XXIII.

Materialet bestod av 10 husholdninger fra gårder på Vestlandet, mens seks var fra Østlandet. På Vestlandet bestod husholdningene av 4,3 personer, mens Østlandshusholdningene bestod av vel fem personer. Vestlandsgårdene bestod av i gjennomsnitt vel 78 mål innmark (45 mål dyrket mark og 33 mål naturlig eng), mens de 10 gårdene på Østlandet bestod av i gjennomsnitt 374 mål innmark (derav hele 370 mål dyrket mark). Gårdene på Vestlandet var «represæntative for vestlandsforhold» (s. 91) Østlandsgårdene var imidlertid atskillig større en gjennomsnittet for Østlandet. På grunn av den store ulikheten mellom de 10 Vestlandsgårdene og de seks Østlandsgårdene gav det ikke mening å behandle dem under ett. Forskjellen i antall medlemmer i husholdningene bidrog til «yderligere at sammenligningen fordunkles» (s. 94).

Det var det samlede forbruk som skulle undersøkes, men siden husholdningen brukte en rekke av de varene som ble produsert, måtte disse også tas med til en «beregnet værdi» (s. 95) etter «følgende prinsipper: Hvor der paa gaarden ogsaa produceres for salg, er prisen sat efter hvad der opnaaes ved salg av vare av samme kvalitet, levert paa gaarden. Hvor der av vedkommende vare ikke sælges noget, er prisen sat efter hvad der maa betales for varen ved indkjøp, levert gaarden» (s. 95). På Vestlandsgårdene utgjorde egenproduksjonen 55,7 prosent av alle utgiftene til matvarer, mens det tilsvarende tallet for gårdene på Østlandet var 49,3 prosent. Av varer produsert på gården var det kjøtt, melk, smør og ost, mel, korn og gryn, poteter og andre grønnsaker gårdene var mest selvhjulpne med. På bakgrunn av disse tallene konkluderte Skøien med at gårdbrukerne hadde «kommet noksaa langt bort fra den rene naturalhusholdning» (s. 95).

For å sammenlikne husholdningenes samlede utgifter fant Skøien «det riktigst at bortberegne kostholdet for tjenerne», siden det var «forholdet for selve familien» (s. 96) som var av interesse. Utgiftene til kosthold for tjenerne ble i stedet ført som en egen post og utgjorde 60,63 kroner på Vestlandsgårdene og 163,70 kroner på Østlandsgårdene.⁴⁰ Ved beregningen av verdien av kostholdet for tjenerne ble det gått ut fra at forbruket fordelte seg «likt paa familien og

⁴⁰ Utgiftene til lønn til tjenerhold var på Vestlandsgårdene 42,68 kroner og 199,99 kroner på Østlandsgårdene. Det vil altså si at de totale kostnadene til tjenerhold utgjorde 8,2 prosent av alle forbruksutgifter på Vestlandsgårdene, mens tallet for Østlandsgårdene var 10,2 prosent.

Tabell 7. Forbruksutgifter til 10 gårdbrukerhusholdninger på Vestlandet og seks gårdbrukerhusholdninger på Østlandet. 1. april 1913-31. mars 1914

	Vestlandet	Østlandet
Forbruksutgifter i alt	1 256,90	3 485,55
Matvarer	569,57	778,89
Drikkevarer og tobakk	1,89	71,60
Klær	119,67	333,88
Husleie	169,18	421,82
Lys og brensel	86,39	209,49
Andre utgifter	312,09	1 669,91

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 97.

tyendet i forhold til alder og kjønn» (s. 96), men Skøien var «fuldt opmerksom paa at denne beregning ikke kan bli helt riktig, idet man sandsynligvis faar noget for stort beløp for tjenerne og derfor for litet igjen til familien» (s. 96). På Vestlandsgårdene gikk 45 prosent av alle forbruksutgiftene til matvarer, men på Østlandsgårdene gikk bare 22,3 prosent av alle forbruksutgiftene til matvarer. Ifølge Skøien og Skappen viste dette «den betydelige forskjell i velstand mellem de to grupper» (s. 95).

Skøien sammenliknet også husholdningsutgiftene til gårdbrukerne på Vestlandet og Østlandet med «tilsvarende tal for andre samfundsklasser»(s. 96). Tallene til Rygg ble benyttet for å sammenlikne gårdbrukernes levevilkår med funksjonærenes, og tallene til Kristiania kommunes statistiske kontor for å sammenlikne med arbeiderklassen i Kristiania og de andre byene. Tallene var nok mest dekkende for arbeiderhusholdningene, mens de var minst representative for gårdbrukerne på Østlandet. Bare vel 14 prosent av gårdene på Østlandet var så store som de som var med i undersøkelsen. Imidlertid svarte de 10 Vestlandsgårdene, i alle fall når det gjaldt dyrket jord, godt til det gjennomsnittlige gårdsbruk også på Østlandet. De 10 Vestlandsgårdene kan representere 85 prosent av

Tabell 8. Utgifter etter art for gårdbrukere, arbeidere, funksjonærer og embetsmenn. 1911-1914. Prosent

	Gårdbrukere Vestlandet	Gårdbrukere Østlandet	Arbeidere i byene	Arbeidere i Kristiania	Embetsmann i Kristiania	Funksjonærer
Antall husholdninger ...	10	6	68	103	1	19
I alt	100	100	100	100	100	100
Matvarer	45,3	22,3	44,1	42,9	13,5	28,5
Alkohol og tobakk	0,1	2,1	2,0	2,1	1,9	2,2
Klær	9,5	9,6	14,5	14,1	14,5	13,5
Husleie	13,5	12,1	16,1	17,3	12,8	14,4
Lys og brensel	6,8	6,1	5,0	5,2	3,4	4,4
Andre utgifter	24,8	47,8	18,3	18,4	53,9	37,0

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 100 og NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer m.v. Kristiania 1915. s. 44

gårdene med under 100 mål dyrket mark, mens Østlandsgårdene kan representerte de resterende 15 prosent av gårdene med mer enn 100 mål dyrket jord.

Resultatet av sammenlikningen blir at levevilkårene for store befolkningsgrupper på landet og i byene, slik husholdningsregnskapene registrerte dem, var forbløffende like. Gårdbrukerne på små gårder og arbeiderne i byene og Kristiania hadde forbruksutgifter med en sammensetning som antyder at levevilkårene, målt ved forbruk, skilte seg lite fra hverandre. Altså det samme funnet som Storsteen gjorde da han sammenliknet husholdningsregnskapet fra gården på Sundmøre med de seks Kristiania-husholdningene fra 1906/07. Det var storbøndene og embetsmannen som først og fremst skilte seg ut ved en klart bedre levestandard. Funksjonærene stod, også her, midt i mellom.

Mengdetallene for forbruk av en del matvarer bekrefter antakelsen om at levevilkårene for gårdbrukere med bruk på under 100 mål og arbeiderklassen i byene og Kristiania like før første verdenskrig var om lag de samme. Forbruket av kjøttmat var totalt sett ikke så ulikt, men det var likevel noen karakteristiske forskjeller. Mens forbruket av kjøtt var om lag det samme, brukte gårdbrukerne vel 17 kilo svinekjøtt per forbruksenhet, men forbruket av svinekjøtt i arbeiderhusholdningene tilsvarte 7-8 kilo per forbrukerenhet. Arbeiderhusholdningene brukte imidlertid atskillig mer spedd kjøttmat som pølser og kjøttdeig, vel 10 kilo per forbruksenhet i Kristiania, mens gårdbrukerhusholdningene ikke brukte denne typen kjøttmat i det hele tatt. Derimot benyttet husholdningene på Vestlandsgårdene slakteavfall og innmat som svarte til 4,6 kilo per forbruksenhet. Forbruket av margarin var atskillig høyere i arbeiderhusholdningene enn i gårdbrukerhusholdningene, arbeiderhusholdningenes forbruk av mel skjedde i form

Tabell 9. Forbruk per forbruksenhet. Kilo

	Gårdbruker- husholdning Vestlandet	Arbeiderhus- holdning byene	Arbeiderhus- holdning Kristiania
Kjøttmat i alt	44,6	45,7	49,2
Kjøtt	21,5	21,7	19,8
Flesk	17,1	7,3	8,3
Pølser, kjøttdeig	0,2	9,1	10,8
Annen kjøttmat	5,8	7,6	10,3
Margarin	6,9	19,6	19,5
Smør	4	8,4	9,3
Nysilt melk, I	359	130,4	130,4
Skummet melk, I	238	111,5	116,6
Myse, I	26,9	-	-
Fløte, I	4	13,7	13,8
Brødvarer (kjøpt)	75,3	165,7	148,2
Mel og gryn	201,1	51,4	54,2
Poteter	354,5	99,7	105,3
Sukker	11,7	26,9	27,7
Sirup	7,7	2,2	2,1
Kaffe	2,5	5,6	5,9

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 107.

av kjøpte brødvarer, mens gårdbrukerhusholdningene bakte brødet selv. Skøien og Skappel hevdet at det voldsomt store potetforbruket på landet måtte skyldes at «noget er gaat til fôr» (s. 108). Det atskillig større forbruket av mel og gryn skyldes at noe var «brugt til høns» (s. 109), også når det gjaldt melk var tallene for gårdbrukerhusholdningene for høye, det vil si at all melken som var brukt som dyrefor ikke var trukket fra. Men både det store melke- og mel- og grynforbruket hadde nok sin hovedforklaring i at grøt var daglig kost på landet. Ellers framgår det også av denne oversikten at forbruket av kaffe og sukker var større i arbeiderhusholdningene enn i gårdbrukerhusholdningene på Vestlandet, som imidlertid brukte mye sirup.

Likhet og ulikhet

Altså; av de fire undersøkelsene av husholdningenes forbruk som ble gjennomført fra 1911 til 1914, viste det seg for det første at levevilkårene på en liten gård på Vestlandet svarte til levevilkårene til Kristiania-arbeiderne, slik disse ble framstilt av husholdningsregnskapene til Rygg fra 1906/07. For det andre viste undersøkelsen til Kristiania kommunes statistiske kontor fra 1912/13 at levevilkårene til arbeiderklassen i hovedstaden var noe redusert i forhold til hva de hadde vært i 1906/07. Det vil altså si at utgiftsandelen til matvarer steg, samtidig som husholdningene i 1912/13 hadde brukt billigere matvarer enn i 1906/07. For det tredje, hvis livsvilkårene på Vestlandsgårdene var representative også for gårdene på Østlandet av samme størrelse, viste bearbeidelsen av tallene til Haakon Five at levevilkårene til de fleste gårdbrukere var om lag den samme som for arbeiderklassen. Det vil si det samme resultatet som Einar Storsteen hadde kommet fram til.

Skøien og Skappel stusset over at levevilkårene var så like: «Forholdene stiller seg merkelig like» (s. 100). De forsøkte imidlertid ikke å forklare resultatet som fremdeles må karakteriseres som en merkverdighet. Men i dag er funnet en merkverdighet først og fremst i forhold til den utbredte oppfatningen om at likheten i materiell levestandard som kjennetegner det norske samfunnet i slutten av det 20. århundret, er et resultat av en politikk som har hatt som mål å utjamne forskjeller. Nå kan det selvfølgelig hevdes at slik levevilkårene til gårdbruker- og arbeiderhusholdningene framstår ved begynnelsen av dette århundret, er det ikke at de er like, men like dårlige, som er det mest iøynefallende trekket.

Kan likheten være et resultat av føringen av husholdningsregnskap? Når husholdningene samvittighetsfullt førte opp alt de brukte, og dette ble gitt en verdi uavhengig av om det var kjøpt, lånt, var ved fra egen skog, var gave eller resultat av en byttehandel, ville sluttsummen uansett bli at de fleste kom ganske likt ut. Dette kan ha blitt forsterket av at husholdningene kan ha befunnet seg ganske nær et sosialkulturelt minimumsnivå for materiell velstand. Det kan naturligvis ikke utelukkes at den observerte likheten var reel, men det betyr ikke at likheten i begynnelsen av århundret lar seg forklare på samme måte som likheten i slutten av århundret. Skøien tok heller ikke hensyn til at det på landet måtte mer arbeid til, også tilegnelse av fremmed arbeid, for å nå det samme materielle velstandsnivået som arbeiderhusholdningene i byene hadde.

Likheten som husholdningsundersøkelsene registrerte skjulte ulikheter mellom by og land, men også at det eksisterte store ulikheter på landet.

Etter at Kristiania kommunes statistiske kontor hadde sendt ut analysen av sine 171 arbeiderhusholdninger, skrev Einar Storsteen i Kommunalt tidsskrift for norske byer «Om en sammenligning mellom livsvilkårene i de forskjellige landsdele»⁴¹, og la fram en plan for hvordan «store undersøkelser angående leveomkostningerne» (s. 73) kunne organiseres. Det var tre institusjoner som kunne være bindeledd mellom de kommunale statistiske kontorene: Kristiania kommunes statistiske kontor, Socialdepartementets kontor for social statistik «under hvis ressort netop undersøkelser av den hithørende art skulde høre» (s. 74). Storsteen mente imidlertid at Kommunalt tidsskrift for norske byer var den «naturlige enhet, om hvilken alle landets byer samler sig» (s. 74). Hvis denne planen for innsamling av husholdningsregnskaper fra alle kanter av landet ble iverksatt, ville det «stille vort land paa en av de første pladse, forsaavidt angaar praktisk videnskabelige undersøkelser av husholdningsstatistisk art» (s. 81). Betydningen av slike undersøkelser kunne, ifølge Storsteen, «vanskelig overvurderes» siden de ville gi «et fuldt paalidelig indblik (...) i befolkningens livsvilkaar, dens økonomiske stilling og levesæt» (s. 82). Hvilken instans som kom til å ta på seg ansvaret for videreutvikling av husholdningsstatistikken vil bli tatt opp i den neste artikkelen om forbruksstatistikkens historie. Da vil det også bli drøftet hvordan levevilkårene til både arbeidere og gårdbrukere ble påvirket av de store pris- og konjunktursvingningene som skjedde under den første verdenskrig.

---

⁴¹ Kommunalt tidsskrift for norske byer, nr. 2. januar 1916, s. 57- 83.

Artikkelen er tidligere publisert i Samfunnsspeilet 3/97.